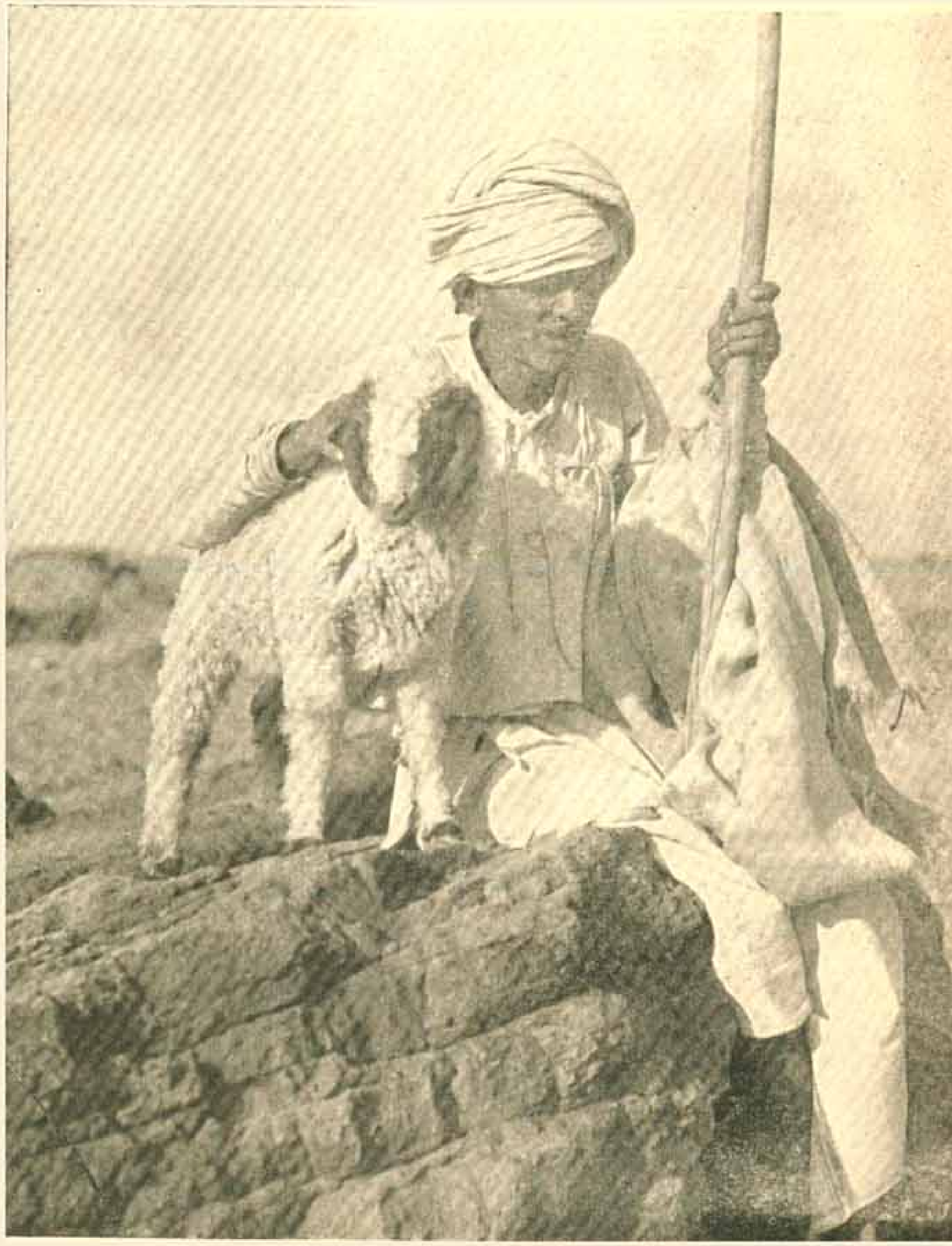
કુમાર

આવતી કાલની આશાઓ પોષતું
આજની ઊગતી પ્રજાનું માસિક

સળંગ અંક
૧૫૬
વર્ષ ૧૩ અંક ૧૨ · માગશર ૧૯૯૩ · તંત્રી રવિશંકર રાવળ · સંપાદક બચુભાઈ રાવત

કુમાર
માગશર ૧૯૯૩
અંક ૧૫૬

અનુક્રમ

મુદ્રક · બચુભાઈ રાવત; તંત્રી અને પ્રકાશક · રવિશંકર રાવળ: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરદેશના ૧૨ શિ.; છ માસિક લવાજમ રૂ. ૩: છુટક નકલના ૧૦ આના મુંબાઇના એજન્ટો · આર.આર. શેઠની કંપની, અને સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; જાહેર ખબરના સોલ એજન્ટ રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

આપનું લવાજમ આ અંક સાથે પૂરું થાય છે

આટલી વાતની તો આપને ખાત્રી થઈ છે ને?—

કે (૧) 'કુમાર'ની વાચનસામગ્રીની વિશુદ્ધિ અને સંગીનતા હમેશાં ઉચ્ચ કોટિનાં રહ્યાં છે; (૨) કલા અને સંસ્કારિતાનો સૌથી વધુ ફાળો આપનારૂં માસિક એ એક જ છે; (૩) એના લેખોની વિવિધતા અને ચિત્રમયતા હમેશાં ચડિયાતી હોય છે; (૪) રૂપવિધાન, ઉઠાવ, કલાત્મક રચના અને રંગમયતામાં તો એ અજોડ છે; (૫) જ્ઞાનપિપાસુ, સંસ્કારવાંછુ, કલાપ્રેમી કે સાહસશોખી —સૌ રસના ઇચ્છુક વાચકને એકસરખી તૃપ્તિ અને આનંદ આપનારૂં એ અગ્રણી માસિક છે. **તો પછી અમારી પણ ખાત્રી છે કે** આપ તેના ગ્રાહક તરીકે ચાલુ જ રહેવાના છો.

હવે એમાં, વ્યવસ્થાની સરળતા ખાતર, આપે માત્ર ચોંપ રાખીને આ નીચેનું કાર્ડ ભરી મોકલવાનું છે; અને તે તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરી પહેલાં.

બધી વિગતો એ કાર્ડમાં સ્પષ્ટ જણાવેલી છે. ગ્રાહક રહેનારને માટે ઉપલો ભાગ ભરવાનો છે. આપનું નામ સરનામું ફરી એકવાર સ્પષ્ટ અક્ષરે એમાં લખી મોકલશો, કે જેથી અમારા ચોપડે કાંઇ ભૂલચૂક હોય તો સુધારી લેવાય. અને—અને ગ્રાહક ન રહેવું હોય તોપણ મહેરબાની કરીને કાર્ડનો નીચેનો ભાગ ભરી મોકલશો કે જેથી અમે વી.પી. કરવાના નાહકના ખર્ચમાં ન ઊતરીએ. એથી આપને માત્ર થોડી તકલીફ જ છે; પણ નહિતર અમને સવાત્રણ આનાનો ચાંલ્લો થશે, અને એક અંક બગડીને પાછો આવશે એ નફામાં. છતાં કોઇ સંજોગોમાં આપના તરફથી આ કાર્ડ ભરાઇને નહિ આવે તો પછી અમે એ જોખમ ખેડવાના. માટે, કૃપા કરી, તા. ૧૫-૨-૩૭ પહેલાં એ કાર્ડ અમને મળે તેમ કરશો. એ તારીખ સુધીમાં આપનો નિર્ણય નહિ મળે તો, આપ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ જ રહેવાના છો એમ સમજીને, આવતો અંક વી.પી. કરીશું.

વ્યવસ્થાપક 'કુમાર' અમદાવાદ

'કુમાર'ના ૧૯૩૭ના વર્ષના (પોષ ૧૯૯૩ થી માગશર ૧૯૯૪ સુધીના) બાર માસના ગ્રાહક તરીકે મારૂં નામ ચાલુ રાખશો. એ માટેનું મારૂં લવાજમ (૧) આ સાથે મનીઑર્ડરથી મોકલું છું (૨) ચેકથી મોકલું છું (૩) તમારા એજન્ટ .... મારફત મોકલુંછું. (૪) મને આવતો અંક નીચેને સરનામે વી.પી.થી મોકલી લવાજમ વસુલ કરશો *

(* જરૂરનો ભાગ ભરીને બાકીનો છેકી નાખવો)

પૂરૂં નામ ....

સરનામું ....

ગામ .... પોસ્ટ .... જિલ્લો ....

મારૂં નામ આવતા વર્ષને માટે કમી કરશો. મારો ગ્રાહક નંબર .... છે.

સહી .... ગામ ....

તમને કોઈ એમ કહે કે

આજ દિવસ સુધી ગુજરાતી ભાષામાં જેની ખોટ હતી તે વસ્તુ પર, એ જ વિષયના શ્રેષ્ઠ જાણકારોમાંના એકને હાથે, એક સુંદર સસ્તું પુસ્તક પ્રકટ થયું છે, તો? અજંતાની કળાને સંપૂર્ણપણે સમજાવતું, રવિશંકર રાવળ જેવાને હાથે લખાએલું પરિચયાત્મક સહૃદય વિશદ લખાણ, અજંતાની કળાનાં નવ ત્રિરંગી ઉત્તમ ચિત્રો, સોળ પાનાં ખીચોખીચ ભરીને ચિત્રો તથા શિલ્પોના ફોટોગ્રાફો, અને પાને પાને અજંતાની રમણીયતા વેરતાં કલાત્મક રેખાંકનો—એ બધાંથી સભર ભરેલું પુસ્તક માત્ર દોઢ જ રૂપિયામાં બહાર પડ્યાનું કોઇ તમને કહે તો?— અમને ખાતરી છે કે તરત તમે એક કાર્ડ ભરીને એનો ઑર્ડર મૂકી દો. આજે તો તમારે કાર્ડ પણ શોધવા જવાનું નથી. તમારા લવાજમના આ સાથેના કાર્ડ પાછળ એની સગવડ છે.

ચિત્રો વિનાનું ઘર સ્મશાન સમું છે

એમ હિંદુ શાસ્ત્રો કહે છે.

તમારા ઘરના, તમારા અભ્યાસની ઓરડીના, તમારી શાળાના કે સંસ્થાના શણગાર માટે તમને સુંદર ચિત્રો જોઇએ છે—

તમે બજારમાં પસંદગી કરવા નીકળો છો—

સારાં મનગમતાં ચિત્રો શોધો છો તો આઠ આના, બાર આના, રૂપિયા સુધીની કીમત બેસે છે—
અરે, ઘરમાં ચોડવાની સારી બજારૂ છાપો પણ ચાર આનાથી ઓછે નથી મળતી—

આ સંજોગોમાં

તમને ૧૧"×૧૪"ના માપના મોટા જાડા આર્ટબૉર્ડ પર, સુંદર, સુઘડ ને મનોરમ ત્રિરંગી છપાઇથી છાપેલાં, ગુજરાતના અગ્રણી કલાકારોની કલમનાં અને સંસ્કારી ભાવનાવાળાં ચિત્રો સસ્તામાં મળતાં હોય તો?—કેટલાં સસ્તાં? એક રૂપિયાનાં છ ચિત્રો! દરેકના પૂરા પોણા ત્રણ આના પણ ન થયા!

વિશુદ્ધ કલાને સસ્તા દરે ઘરઘર **પહોંચતી** કરીને દેશમાં કલાસંસ્કાર ફેલાવવાનો આ એક પ્રયત્ન છે. તમે એમાં સાથ ન આપો?—બલ્કે એનો લાભ ન લો?

એ લાભ લેવો હોય તો 'ગુજરાત કલાકલાપ' નામનું કુમાર કાર્યાલયનું છેલ્લું નવું પ્રકાશન ખરીદો.

બહારગામવાળાને પોસ્ટેજ રજિસ્ટ્રેશનના સાત આના વધારે પડશે.

રાહ ન જોવી હોય તો આ **નીચેના જ** કાર્ડમાં એના ઑર્ડરની પણ સગવડ છે.

વ્યવસ્થાપક 'કુમાર',

મને નીચે જણાવ્યા મુજબનાં પુસ્તકો વી. પી. થી મોકલશો. (અગર) પૈસા મનીઑર્ડરથી મોકલું છું. (જે રીતે મોકલવા હોય તે રાખીને બાકીનું છેકી નાખવું)

ગુજરાત કલાકલાપ (કી. ૧-૦-૦ પો. ૦-૭-૦)
અજંતાના કલામંડપો (કી. ૧-૮-૦ પો. ૦-૫-૦)
ગોવાલણી અને બીજી વાતો ગુજરાતના પ્રથમ નવલિકા લેખકોમાંના એક શ્રી મલયાનિલની ટૂંકી વાર્તાઓનો સચિત્ર સંગ્રહ (કી. ૨-૦-૦ પો. ૦-૭-૦)

જેની જેટલી નકલ મગાવવી હોય તે પ્રમાણે લખીને બાકીનાં નામ છેકી નાખવાં.

સહી ....

કુમાર કાર્યાલય
૧૪૫૪ રાયપુર
AHMEDABAD

કલાવંત

ચિત્રકાર : કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ

મને અધિક છે પસંદ

• પૃથ્વી •

મને અધિક છે પસંદ,
અગણ્ય ઉડુઓ થકી ખચિત ખુલ્લી રાતોથી યે
મને બસ પસંદ છે સઘન રોધથી આવરી
અડાબીડ જ અંધકારભર રાત, જેમાં ક્યહીં
તગી અટુલી તારલી લઘુક એક જાતી જરી.

મને અધિક છે પસંદ,
અસંખ્ય મધુ વાનીઓથી છલકંત મિજબાનીઓ
થકી વધુ પસંદ છે સતત કૈં કડાકા પછી
અથાગ રખડાટના, મળતી દીન યજમાનના
ગૃહે અ-રસ રોટી સાથ ચટણીની તીખી મઝા.

મને અધિક છે પસંદ,
સુરીલ દ્રઢતાલ શાસ્ત્રમય ગાન-જલ્સાથી યે
મને વધુ પસંદ છે ગભરુ નાનકા બાળના
મુખેથી સરતું સુહાસ્ય રમતાં, કંઈ ક્રન્દનો
વિષે, વિસરી રોવું, એક અણધાર્યું 'તા..તા.' સુખી.

મને બસ પસંદ છે જગતના સુયોજ્યા બધા
પ્રહર્ષ થકી, લાધતી સહજ એક હર્ષક્ષણ.

સુન્દરમ્

મારી નજરે

યેનોશીમા—ચિત્રદ્વીપ અથવા પિકચર આઇલૅન્ડ

● જાપાનનો મુખ્ય પ્રદેશ ત્રણચાર મોટા ટાપુઓની જ સાંકળ છે. ઉપરાંત તે દરેકના કિનારાની લગોલગ કેટલા યે નાનકડા ટાપુઓ છે અને તે પણ વસ્તીથી ભરચક છે. વળી એ ટાપુઓ પર એવી ઈશ્વરકૃપા છે કે બારે માસ વરસાદના છંટકાવથી તો લીલાછમ અને વનસ્પતિ—પાણીથી તરબતર રહે છે કેટલાક ટાપુઓ ૨૫ કે ૩૦ માઈલને અંતરે છે તો કેટલાક કિનારાની તદ્દન લગોલગ માત્ર બસો ચારસો ફૂટ વેગળા છે; અને આવાં બધાં સ્થાનો મેળા, યાત્રા કે પ્રવાસના આનંદ આપનારાં સાધનો અને સગવડ આપી રહ્યાં હોવાથી કિનારાની વસ્તીનો અવરજવર ત્યાં ખૂબ રહે છે.

કામાકુરા જતાં યેનોશીમા ચિત્રદ્વીપે અમારું ખૂબ જ ધ્યાન ધ્યાન ખેંચ્યું. અમારા પ્રવાસનેતા બાબુ દવેએ દરખાસ્ત કરી કે કિનારા પર ટૅકસીઓ અરધો કલાક રોકી એ ટાપુ તો જોઇ લેવો જ. એ વખતે દરિયાનાં પાણી ઓટમાં હતાં એટલે કોઇ ધારે તો પગપાળા પણ ટાપુ પર જઇ શકે પણ કાયમની આવજા માટે લાકડાનો એક પૂલ બાંધેલો હતો તે પરથી અમારે જવાનું હતું કિનારા આગળ રેતીના ઢાળ પર એ વખતે શણનાં તાપડાંની હાટડીઓ બંધાતી હતી તે તરફ અમારૂં ધ્યાન ખેંચાયું. પૂછતાં ખુલાસો મળ્યો કે હવે ઉનાળાના દિવસો આવતા હોવાથી હજારો માનવીઓ સમુદ્રકિનારે હવા ખાવા ને આનંદ કરવા આવશે તેમની એ બજાર તૈયાર થાય છે. માત્ર થોડા સમય પૂરતી જ. પણ એ હાટડીઓ મ્યુનિસિપાલિટી તૈયાર કરતી હતી અને તેની તૈયારી તથા ગોઠવણ જુઓ તો એક પ્રદર્શનમંડપ થતો હોય એમ લાગે. હાટડીઓ બાંધવાની જાપાનની કળા તો હિંદમાં ઉતારવા જેવી જ છે.

અમે પૂલ પર કૂચ કરતા ચાલ્યા. ટાપુના ઝાંપા આગળ પહોંચ્યા ત્યાં તો જણાયું કે દૂરથી જે ઝાડીમયોં પ્રદેશ લાગતો હતો તે તો દુકાનોની કતારવાળી એક સુંદર ટેકરી છે. પેસતાં જ બે બાજુ ભાતભાતનાં હાથકરામતનાં રમકડાં વેચનારી દુકાનો હતી. તેમની વચ્ચેથી અમે ઢાળ ચડવા લાગ્યા અને ચારે કોરથી દરિયો તેમજ કિનારો નીરખતા હર્ષના ઉમળકા લેતા કેટલું યે આગળ વધી ગયા.

ઠેઠ ઉપર પહોંચ્યા એટલે અમારો માર્ગ ટેકરીની દરિયા તરફની બાજુએ વળ્યો. આખા યે રસ્તામાં બંને બાજુ સુંદર જાપાની ઢબના મંડપો, ખાનપાનની દુકાનો અને તેમાંની સ્વાગતકારી દ્વીપરમણીઓ કોઇ કથાનું વાતાવરણ ખડું કરતાં હતાં. દરેક દુકાનદાર કવિતામય વાણીમાં કહેતી કે 'માનવંતા પ્રવાસી! આવો, બેસો; બે ઘડી આરામ લો; કંઇ ખાઓ પીઓ અને અમારી દુકાન ધન્ય કરો.' કોઈ તો વળી કહેતી કે 'અમે

જાપાનના સૌન્દર્યપ્રદેશ હાકોનેની રમણીઓ

તમારા આગમનની રાહ જોઈ રહ્યાં છીએ અને કેમ રોકાતા નથી?' આ તરજૂમા કરવાનું કામ બાબુ દવે કરતા. અમે તો સડેડાટ બીજી બાજુના રસ્તા ઊતરવા લાગ્યા. છેવટે બહુ વિચિત્ર પત્થરમય સાંકડી નેળોમાં ઊતરી બહાર પડ્યા ત્યાં તો વિશાળ સાગર નજરે પડ્યો અને ખરાબાવાળા કિનારા વચ્ચે નાની હોડીઓમાં સહેલાણીઓ એ બાજુના એક ગુફામંદિરનાં દર્શને આવતા જતા જોયા. અમે પણ દરિયાનાં મોજાંએ કોતરેલી એ ગુફામાં દાખલ થયા તો છેક છેડે, કુદરતના ઘડેલા મંદિરમાં માનવી જે દૈવી ભાવ જુએ છે તેવા કોઇ રક્ષક દેવની મૂર્તિની પૂજા મંડાએલી જોઇ. એકાદ બે પૂજારણોએ પ્રસાદી આપી. અમે પણ ખીસામાંથી ત્રાંબાના સેન કાઢી નાખ્યા અને પાછા વળ્યા આ પ્રસંગે તો હિંદુસ્તાન સાંભર્યું. કોઇ પહાડના કોતરમાં કાલી, હનુમાન કે ભૈરવની મૂર્તિ કરી પૂજતા હિંદુ ગ્રામીણો અને આ જાપાની શ્રદ્ધાળુઓમાં ફરક ન લાગ્યો. આવું જ કોતરકામ કાઠિયાવાડમાં મહુવા આગળ માળનાથ પાસે રત્નાકર મહાદેવનું જોએલું તે યાદ આવ્યું. આવા દશ્યો જોતાં જાપાનની ધર્મપ્રેરણા અને ભારતની ધર્મપ્રેરણાના મૂળ પ્રવાહ સરખા જ લાગે છે. અમે ખૂબ જ વખત લીધો અને ટેકરી ચડી ઊતરી આવ્યા તેનો થાક તથા અંતર બહુ લાગ્યાં એટલે પાછા જવાને ટેકરી ન ચડતાં એ તરફ આવેલી એક હોડી ઠરાવી તેમાં ચડી બેઠા. આ એકાંત ઉજ્જડ કિનારા પર કૅમેરાબાજો ઘૂમતા જ હતા. અમારી હોડી જલદી ચાલી ન હોત તો એકાદ છબી પડાવવાનો લોભ ત્યાં રોકવો મુશ્કેલ હતો. બેટની પ્રદક્ષિણા કરતી અમારી હોડી ચાલી ત્યારે જ અમને બેટના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવ્યો. હોડીની એટલી સફરે અમારી તે દિવસની યાત્રા પર રાગ ચડાવી. હૈયામાં

હિંદમાં જેમ કાશ્મીર તેમ જાપાનમાં હાકોને પ્રદેશ ત્યાંનુ નંદનવન ગણાય છે. ત્યાંનું એક દૃશ્ય

હર્ષ ઉભરાતો જ રહ્યો. જો સાંજ ન પડી ગઇ હોત તો અમે એ બેટ ઉપર હજુ વધારે રોકાત. પણ સાથમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો હતાં તેમની ચિંતા અને ઉપાધિએ વધુ નીરખવાના મનસૂબા રોક્યા. અમે પાછા ફર્યા દરમિયાન તેમણે રમકડાંની દુકાનો ઘૂમીને જાતજાતનાં પડીકાં બાંધી જ લીધાં હતાં પાછા ટૅક્સીઓમાં ખડકાયા અને તેજ સાંજે મિયાનોશીટાની ફ્યુજિયા હૉટેલમાં પહોંચ્યા. એ હૉટેલની હકીકત આગળના અંકમાં અપાઇ ગઇ છે.

એ હૉટેલ છોડી આગળ હાકોને સરોવરના માર્ગે આગળ વધતાં હવે અમને ઉલટા જ અનુભવો થયા અને જાપાનનો સૌન્દર્યરાશિ ફ્યુજી પર્વત નીરખવાના મનના કોડ મનમાં જ રહી ગયા. ઉલટું જાપાનની તોફાની હવા અને ભીષણ વાતાવરણ જોઇ અમારે સરોવરનો નૌકાવિહાર તેમજ પ્રદક્ષિણાનો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો.

ફ્યુજીયા છોડી જરા આગળ ચાલ્યા કે ધુમ્મસ જ દેખાવા લાગ્યું, છતાં અમારા તેજદાર જુવાન ટૅક્સી ડ્રાઇવરોએ તો પુરપાટ રસ્તો વીંઝવા માંડ્યો. ગમે ત્યારે સામે આવતી ટૅક્સી સાથે અથડાઇ પડવાની ધાસ્તી રહેતી! હાકોને સરોવરને કાંઠે પહોંચતાં રસ્તામાં Devil's Hell (શયતાનનું ધામ) એ નામે પ્રખ્યાત થએલા ગંધકના ઝરા જોવાનું અમારા કાર્યક્રમમાં હતું. બહાર વરસાદ અને સુસવાટા મારતા પવનના ઝપાટા કેટલા છે તેની અમને અંદર જરા યે કલ્પના નહોતી, પણ એકાએક અમારી ટૅક્સી ઊભી રહી અને ટૅક્સીડ્રાઇવરે અમને ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળતો એક ખાડો બતાવી દીધો. ત્યારે જ ખબર પડી કે મોટરને યે ઉથલાવી નાખે એવા પવન અને વરસાદની ઝડી બહાર કારમી રમઝટ બોલાવી રહી હતી. અને તેમાં એ જોવા માટે બહાર નીકળવાનું સાહસ કરવું પણ મુશ્કેલ હતું.

અમારી જેમ બીજા પ્રવાસીઓ જાપાનની ટૂરિંગ કારમાં આવેલા તે પણ એમ ને એમ અંદર બેસી રહ્યા હતા. કોઇ જ બહાર નીકળે નહિ. અમારામાંથી એકબે જણને એમ થયું કે જે જોવાને માઇલોથી દોડતા આવ્યા, આ પહાડ ચડ્યા તે જરા પલળવાના ભયે કેમ જતું કરાય? પલળવા કરતા યે પછડાઇ જવાનો ભય મોટો હતો. આખરે લપાતા, ફાળ ભરતા નીચે ઊતર્યા. મગજને મઘમઘાવી મૂકે એવો ખદ્ખદતો વરાળિયો ગંધક જોયો. પૃથ્વી ભડભડી રહી હતી, તે ઉપરના વરસાદ અને તોફાનને ગાળો દેતી હોય એવી લાગી. ગંધકના ઝરાનો એ ખ્યાલ અને તે જોવા માટે કરેલું એટલું સાહસ જીવનમાં કદિ ન ભૂલાય એવાં છે. થોડા જ મિનિટોએ શરીર કંપાવી નાખ્યું. દરેક જણને બીક હતી કે શરદીમાં ઝપટાઇ જઇશું, પણ જોવાનો સંતોષ મોટો હતો.

ટૅક્સીઓ પાછી એ શિખરેથી સરોવરની સપાટી સુધી ઊતરી આવી ત્યારે પણ વરસાદ અને દિશા ઘેરતું ધુમ્મસ ચાલુ જ હતાં. એ જોઈ હવે તો હાકોને સરોવરની સફરનો લ્હાવ ગયો જ દેખાયો સરોવરને કાંઠે જ્યાં ફેરીબોટો આવે જાય ત્યાં પણ નરનારીઓ ઓથે ભરાઇ બેઠેલાં. આવામાં સરોવરની ચોપાસ તો શું પણ નજીકમાં યે કાંઈ ન દેખાય. ઘડીઘડી આશા થતી કે જરા રાહ જોયે આકાશ ખુલી જશે, પણ અનુભવી વતનીઓએ જણાવ્યું કે આ હવા તો આઠ દિવસ રહેવાની, એટલે અમે સર્વાનુમતે હાકોને સરોવરનો બેત છોડી દીધો અને ટોકીઓ તરફ ટૅક્સીઓનાં મોં ફેરવ્યાં.

અમે યોકોહામાથી ટૅક્સીઓ બે આખા દિવસની મુસા-

ફરીના શરતે ભાડે કરેલી અને સાંજે આઠ વાગ્યે ટોકીઓ પહોંચવાનું હતું; પણ હવે તો સાંજે ચાર વાગ્યે પહોંચીશું એ આશાએ પહાડી પ્રદેશો ઊતરી બને એટલા વેગે ટોકિયો ટોકિયો ઝંખતા ભાગ્યા. રસ્તામાં ગામડાં આવતાં જતાં. કોઇ કોઇ ગામે બચ્ચાંઓ માટે દૂધ લેવા કે મોટર સંભાળવા અટકતા ત્યારે ગામડાના માણસો, છોકરાંઓ વગેરે અમને જોવા ભેગાં થઇ જતાં. બધાં આશ્ચર્યમુગ્ધ નયને જરા દૂર ઊભાં રહેતાં, પણ કોઇ કાંઇ ટીખળ કે મસ્તી કરતું નહિ તેમજ અવાજે કરતું નહિ. અમને ઘણી વાર કોઇ નાના બાળક કે કન્યાને બોલાવવા-હસાવવાની ઇચ્છા થાય, પણ તે વખતે તેઓ ક્ષોભથી દૂર ભાગે. મોટાંઓ વળી કંઇ મદદ કરવાની ઇચ્છાથી માયાળુ શબ્દોમાં ડ્રાઇવરોને પૂછી જાય. બાળકો અને મોટેરાંઓ સાથેના એ વિવિધ પ્રસંગોએ આપણે આપણા જ ગામડાની છાયાનો સ્પર્શ પામતા હોઇએ એવું લાગે.

ટોકિયોની હદ ક્યારે શરૂ થઈ એ તો અમે જરા પણ સમજ્યા નહિ. હવે લીલાંછમ ખેતરો-વાડીઓને બદલે બાંધેલા બગીચા, બંગલા, ફૅક્ટરીઓ આવવા લાગ્યા. રસ્તા પહોળા થતા લાગ્યા, ટ્રામોના પાટા દેખાયા ને ટ્રેનોનાં ફાટકો પણ વટાવ્યાં. ટોકિયોમાં અમારે ક્યાં ઠરવાનું છે તે નક્કી નહોતું, પણ મેસર્સ દુર્લભજી અને મઝુમદારની ઑફિસેથી બધી સૂચના લેવાની હતી. રવિવારનો દિવસ હતો એટલે ઑફિસે કોઇ નહિ હોય એમ કલ્પી ટોકિયોના પરામાં તે રહેતા હતા તે સરનામે ટૅક્સીઓ હંકારી. યોકોહામાના સંબંધથી ટૅક્સીવાળા તેમને ઓળખતા જણાયા. જાપાની જેવા વર્ણના તેમનાં પત્ની છે એ સંજ્ઞાથી તેઓએ ઓળખાણ યાદ કરી હતી એટલું મને ખાસ યાદ છે. વરસાદનાં છાંટા તો ચાલુ જ હતી, પણ એક ગલીને નાકે ટૅક્સી ઉભી રહી ત્યારે અમને એક પ્રકારની હાશ મળી. છોકરા અકળાઇ ગયાં હતાં, સ્ત્રીઓ આરામ અને સ્થિરતા ઝંખતી હતી અને અમે પણ તેમનાથી થોડો છુટકારો મેળવવા ઇંતેજાર હતા. મિ. મઝુમદાર ખબર પડતા જ બહાર આવ્યા અને હિંદુસ્તાનીમાં જ કહ્યું કે આપ લોક પહેલાં તો ઘરમાં આવો. મારું ઘર નાનું છે એટલે લાચાર છું, પણ થોડા રાહત લઇ બીજી ગોઠવણ કરી શકાશે. આ લત્તામાં તો ટોકિયોની કંઇ વિશેષતા દેખાતી નહોતી. બધાં ઘરો—હારની હાર—જાપાની ઢબનાં જ હતાં. શ્રી મઝુમદાર પણ જાપાની ઘરમાં જ રહેતા હતા. અમારાં ખરડાએલાં બુટ-મોજાં બારણે ઉતારી, તેમણે આપેલાં ચંપલો પહેરી તેમના ઘરમાં બેઠા એટલે તેમનાં પત્નીએ સ્વાગતભર્યા સ્મિતે સૌને બેસાડી ઘડીભરમાં તો હિંદનું વાતાવરણ છવરાવી દીધું તેઓ બંગાળી છતાં અહીં તો એવા ભેદનો ઓછાયો પણ ન દેખાય. મઝુમદાર બાબુ ત્રીસ વર્ષથી ટોકિયોમાં રહે છે. તેમનાં પત્ની સુશિક્ષિત હિંદી નારીરત્ન છે અને યુરોપ અમેરિકાનો પ્રવાસ કરી આવ્યા છતાં બહુ જ સાદાઇ અને કરકસરથી ટોકિયોનું ઘર ચલાવે છે એ જોઇ સૌને આશ્ચર્ય થયું. તેમના યુવાન પુત્ર પ્રતાપ મઝુમદાર ઑફિસનું એક્સપોર્ટ ઇમ્પૉર્ટનું કામ બાહોશીથી સંભાળે છે. મિ. પ્રતાપ પણ યોકોહામાની સેંટ જોન કૉલેજના ગ્રૅજ્યુએટ અને બાબુ દવેના કૉલેજ-મિત્ર છે. બધા ત્યાં જ હતા એટલે આ પ્રથમ મેળાપ તો સૌને ખૂબ જ મીઠો અને આશ્વાસનદાતા થઇ પડ્યો.

શ્રી મઝુમદાર

સાઠ લાખની વસ્તીવાળા ટોકિયોમાં અમારી વાચા ઉઘાડવાનું આ આટલું જ એક સ્થાન હતું. બાકી ભાષાના અજ્ઞાને અમે બહેરા અને મૂગા જેવા જ હતા. ચહાનાસ્તો પત્યા પછી અમે ક્યાં જવું તેની ઘડભાંગમાં પડ્યા. કોઇ સારી હૉટેલમાં એકસાથે ખંડો મળે તો જ અમારો સંઘ નીરાંતે રહી શકે. મઝુમદાર બાબુએ બાજુને ઘેર જઇ ટેલીફોન કર્યા બાદ ઠર્યું કે આશાહી હૉટેલમાં ત્રણચાર ખંડ છે જેમાંના દરેક એક પ્રવાસી —અને બહુ તો બેને સમાવી શકે એવો છે. જણ દીઠ રોજ સાત યેન ખર્ચ આવે એ ભાડે પાંચ છ રૂમ નક્કી કરી અમે ત્યાં ગયા. પણ વળી અમારામાંના કેટલાકને તેના ખંડ ન ગમ્યા એટલે કાફલાને વેઇટિંગ રૂમમાં રાખી ટોકિયોની બીજી એપાર્ટ હૉટેલો ઢૂંઢી આવ્યા, પરંતુ ક્યાં યે ખાલી જગ્યા મળી નહિ, એટલે આખરે ઠેરના ઠેર થઇ આશાહીમાં જ પડાવ નાખ્યો. જાપાનમાં એક સુખ છે કે લિફ્ટનો ચાલુ ઉપયોગ મળતો હોઈ, ગમે તે માળે હોઇએ તેના વસવસો કે મૂંઝવણ રહેતી નથી. આશાહી હૉટેલ ઘણે ભાગે પરદેશી પ્રવાસીઓને ઠીક સુગમ પડે છે, કારણકે તે ટોકિયોના મુખ્ય લત્તા વચ્ચે છે; પણ કોબેમાં હિંદીઓનો સમુદાય વધુ હોવાથી જે સ્થાનિકપણું ત્યાં લાગે છે તેને બદલે અહીં સાવ નવતર ને અતડા પડી જઇએ છીએ. સુભાગ્યે હૉટેલોના મેનેજરો અંગ્રેજી વાતચિત કરી શકે છે તેમજ તેમનું વર્તન સેવાભાવી હોય છે; તો ય બહાર જવાઆવવા કે ખરીદ કરવા અથવા મુલાકાત વખતે દુભાષી મિત્ર વગર જરા યે ચાલે નહિ. ટોકિયો માટે તો એક સુવાંગ ગાઇડ રાખવો એ જ સલાહભર્યું છે. અમે ઠામ પડ્યા પછી ટોકિયો કેમ જોવું તેનો ઘાટ ઘડવા લાગ્યા. (ચાલુ) —ર. મ. શા.

જાપાન જતાં પહેલાં

જાપાની બોલતાં શીખી લેવાય તો પ્રવાસીને ઘણી અનુકૂળતા થાય એવા આશયથી અમદાવાદ(શાહીબાગ)ના શેઠ શાકરલાલ નારણલાલ શાહે એ જરૂરીઆત પૂરી પાડવા શ્રી ગોપાળજી મોરારજી શાહ પાસે એક નાની પુસ્તિકા ગુજરાતીમાં તૈયાર કરાવી છે. પ્રવાસી માટે ખરેખર તે ઉપયોગી સાધન બન્યું છે.

પ્રતિભા અને પુરુષાર્થને જીવનમાં એકીસાથે ઝળકાવનાર

આદર્શના ભેખધારી સાહિત્યકાર

પ્રેમચંદજી

એક સવારે એ દર્દભરી, કરુણ અને ચિંતનશીલ આંખો બીડાઈ ત્યારે ભારતનું સાહિત્યજગત જાણે હેબકી ગયું. આજના જમાનાની તરલ સ્ફૂર્તિથી કદાચ વંચિત, પણ જીવનના અનેકવિધ કોયડાઓ પાછળની ઊંડી મનોવેદના એ આંખોથી વ્યક્ત કરનાર વ્યક્તિ તે સ્વર્ગીય મુનશી પ્રેમચંદજી. ગયા ઑક્ટોબરની આઠમીએ કાશી મુકામે તેમનું ૫૬ વર્ષની વયે અવસાન થયું ને ભારતનાં બધાં યે સાહિત્ય-વર્તુલોમાં જાણે એક વજ્રપાત થયો હોય તેમ આજ સુધી એમની નિધનચર્ચાની રુરુદિધા ચાલુ રહી છે.

એમને નજરે જોનારાઓએ તો લખ્યું છે કે એમનાં કાળાં કાળાં ઘીચ ભવાં નીચે નહોતો ક્રોધ નજરે પડતો, ન ઘૃણા શોધી મળતી. એમની નજર જ્યાં પડતી ત્યાં જાણે આરપાર નીકળી જતી. શ્રમ અને પ્રતિભાના એ જાણે જલતા ચિરાગ હતા અને એના પ્રકાશે કરી એમણે ગુજરાતમાં 'મુનશી યુગ'ના શોર વખતે હિંદી સાહિત્યમાં 'પ્રેમચંદ યુગ' પ્રવર્તાવ્યો. એ પહેલા જ હિંદી નવલકથાકાર હતા જેમની નવલકથાઓને પરભાષામાં અનુવાદિત થવાનું સન્માન પ્રાપ્ત થયું હોય. અને એ પહેલા જ અથવા ગણ્યાગાંઠ્યાઓમાંના જ એક લેખક ગણી શકાય, જેમને હિંદુ-મુસ્લીમ, આમ-ખાસ બધા વર્ગોએ એકસરખા આદરથી નવાજ્યા હોય.

વીસ વર્ષ પર હિંદી સાહિત્યમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો. તે પહેલાં તેમાં ઉચ્ચકોટિની નવલકથાઓ રચાએલી કે નહિ એ તો હિંદી સાહિત્યનો કોઈ નિકટનો પરિચિત જ જણાવી શકે, પણ એમની નવલકથાઓ ને વાર્તાઓ હિંદી સાહિત્યનો કીર્તિમુકુટ બની છે એમાં તો કોઈને સંશય ન રહે. એમની કલમમાં કોઈ એવી સાદગી પ્રવાહિતા ને તાકાત હતી, જે મનુષ્યના અંતસ્તલ પર સીધી અને ધારી અસર નીપજાવી શકે છે.

કાશીથી પાંચ માઈલ દૂર આવેલા પાંડેપુર નામના નાનકડા ગામમાં એમનો જન્મ, સંવત ૧૯૩૭માં; અને તે પણ પોસ્ટખાતાના એક સાધારણ કાયસ્થ નોકરિયાતને ત્યાં. એમનું જન્મનું નામ ધનપતરાય.

ભલે નજીવો પગાર હતો છતાં પિતાએ ધનપતરાયને ભણાવવામાં કશી કમી આવવા ન દીધી. પંદર વર્ષની વયે તો ધનપતરાયે નવમી શ્રેણી પસાર કરી. એ જ વર્ષે એમનું લગ્ન પણ કરી નાખવામાં આવ્યું. એ જમાનામાં મોટી ઉમરનાં લગ્ન એ કુલીન કુળની એક બદનામી ગણવામાં આવતી.

આ લગ્નથી ધનપતરાયની જવાબદારી વધી; પણ એથી યે મોટી જવાબદારી લાદતો એક બીજો ફટકો પણ લગ્નને બીજે જ વર્ષે પડ્યો. અને તે એમના પિતાના અવસાનનો.

માતા તો એથી આઠ વર્ષ પહેલાં જ સ્વર્ગસ્થ થએલાં. ઘરની વખરી બધી પિતાની લાંબી માંદગીમાં ખવાઈ ગઈ હતી. એટલે ધનપતરાયનું શિક્ષણ તો અટક્યું જ, પણ એ સાથે સાધનહીન દશામાં સાવકી મા, સાવકા ભાઈ, અને પત્નીનો પોષણભાર પણ એમને ઊંચકવો રહ્યો. બીજો કોઈ હોત તો એવા સંજોગોમાં શું કરત એ પર અટકળો બાંધવી નકામી

છે, પણ ધનપતરાય એવા 'બીજા'ઓની હરોળમાંના ન હતા. વિ ત્તમાં પણ જે હૃદયમાં સદ્જ્ઞાન નથી ઉપજતું એ એક એવા સૂકા ઝાડ સરખું છે. જે પાણી પીને મહોરતું નથી પણ સડી જાય છે.' એમની 'પ્રેમાશ્રમ' નામની નવલમાં પાછળથી સર્જના કરેલા આ આવિષ્કરણનાં અંકુર ફૂટતી એ વયમાં પણ પ્રતિભા ને પુરુષાર્થને એમણે ઓછાં નહોતાં ઝબકાવ્યાં.

આગળ ભણવાની ધનપતરાયની ઇચ્છા અદમ્ય હતી. સામે કશાં આવકનું ઠેકાણું ન હતું. પણ એમણે ધીરજ ન ખોઇ. કમાવા-ખાવા સાથે જ શિક્ષણ પણ પ્રાપ્ત કરવાનો એમણે દૃઢ નિશ્ચય જ કર્યો. થોડાંક ટ્યૂશનો મેળવ્યાં ને કાશીની ક્વીન કૉલેજમાં જોડાયા. ખૂબ જહેમત પછી ફી પણ એમણે માફ કરાવી ને કૉલેજ ચાલુ કરી. થીગડાંભર્યે કપડે ને ખુલ્લે પગે પાંચપાંચ માઇલ ચાલીને ભણવા જવું એ એમને મન કાંઇ વિસાતમાં નહોતું. પોતે શિક્ષણ તો મેળવે છે ને! એ જ એમને મન મોટો સંતોષ હતો. હિંદીના ભાવિ સાહિત્યસમ્રાટનું આ કૌમારચિત્ર!

એ સમય પણ વીત્યો ને ધનપતરાયે મૅટ્રિક્યુલેશન પસાર કરી. આગળ ભણવાની વૃત્તિ હજુ એટલી જ અદમ્ય હતી, પણ કમનસીબે અનેક પ્રયત્નો છતાં તેઓ આગળ ભણવાની તક મેળવી ન શકયા.

ને એ તક મેળવવાના એમના પ્રયત્નો તો જીવન-વિગ્રહ કેટલો દુષ્કર હોય છે એ તાદૃશ કરતાં આજે પણ રૂંવાં ખડાં કરી દે છે. એ વખતે ટ્યૂશનમાંથી પાંચ જ રૂપિયા તેમને મળતા. તેમાંથી અઢી તો ઘેર પાંડેપુર મોકલી આપતા ને બાકી અઢી રહેતા એમાંથી આખો માસ ગુજારો કરતા! એ ગુજારો સહેલો ન હતો. મહિનામાં બેને બદલે બાર એકાદશીઓ કરતા ત્યારે તેમનો એ મહિનો વીતતો. એક વખત તો ઉપરાઉપરી એવા ઉપવાસો ખેંચવા પડ્યા કે આખરે હારીને પોતાનું એક પુસ્તક બજારમાં વેચી નાખવા નીકળ્યા ને એના ઉપજેલા એક રૂપિયામાંથી પારણું કર્યું.

આ કસોટી પછી કુદરતનું યે હૈયું કંઇક ગળ્યું હોય એમ, એકાદ શાળાના હેડમાસ્તર સાથે ધનપતરાયનો ભેટો થઇ ગયો અને એમણે તેમને માસિક રૂ. ૧૮ના પગારથી પોતાની શાળામાં શિક્ષક તરીકે નીમી દીધા. મોકો મળ્યો કે તરત ધનપતરાયે જીવનની જરૂરિયાતોમાં જેવી ને તેવી રીતે મર્યાદિત રહી કૉલેજનો અભ્યાસ ચાલુ કરી દીધો. થોડા વખત પછી સરકારી કેળવણીખાતામાં નોકરી મેળવી. એફ. એ. પાસ કરી શાળાઓમાં સબ ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર નીમાયા. આગળ ખાનગી અભ્યાસ તો હજી પણ ચાલુ હતો. અંતે બી.એ.ની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરી. આમ પાછળથી કુદરતની સાનુકૂળતા ધનપતરાય પ્રત્યે કંઇક ઢળતી જણાવા લાગી. આ અરસામાં જ એમણે શિવરાની દેવી નામનાં વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું જે તેમનાં આજીવન અદ્વૈય સંગાથી બની રહ્યાં.

ધનપતરાયને નાનપણથી જ સાહિત્યનો શૉખ અત્યંત હતો. એમણે લખવાનું તો પોતાની સરકારી નીમણુક પહેલાં જ શરૂ કરી દીધું હતું. પણ તે હિંદીમાં નહિ, ઉર્દૂમાં. ૧૯૦૨માં એમની પહેલી નવલકથા છપાઇ ને ૧૯૦૪માં બીજી. ૧૯૦૭થી વાર્તાઓ લખવાનું એમણે શરૂ કર્યું. 'અદીબ', 'ઝમાના' વગેરે પત્રોમાં તે છપાવા લાગી. આજથી ત્રીસ વર્ષ પહેલાં એ 'સોઝે વતન' નામથી પ્રસિદ્ધ થએલી. એ બધું તેઓ પોતાને ખરે નામે અગર તો 'નવાબરાય' નામે છપાવતા. 'પ્રેમચંદ' નામનો હજુ જન્મ નહોતો થયો. ઉર્દૂમાં પણ એમની લેખિની એટલી દિલચસ્પ ચાલતી કે મૌલાના શિબ્લી જેવા સમાલોચકે પણ એક વખતે કહેલું, 'હિંદના સાત કરોડ મુસલમાનોમાંથી કોઇએ આવું ગદ્ય નથી લખ્યું.'

ધનપતરાયનું જીવન આમ સમધારૂં વહ્યું જતું હતું ત્યાં ૧૯૨૦ની સાલ આવી ને હિંદભરમાં એક જુવાળ–અસહકારના આંદોલન રૂપે વહ્યો. પહેલેથી જ રાષ્ટ્રીયતાના કટ્ટર હિમાયતી ધનપતરાયને પણ એ પ્રવાહે પોતામાં ભેળવ્યા ને વીસ વર્ષની પોતાની સરકારી નોકરીને તેમણે તિલાંજલિ આપી દીધી.

હવે? ધનપતરાયે એ સવાલનો ઉકેલ આણીને જ પગલું ભર્યું હતું. પોતાને જેનો શૉખ હતો અને જેમાં શ્રદ્ધા હતી એ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જ ઝંપલાવવાનું તેમણે નક્કી કર્યું; પણ રાષ્ટ્રચેતનાના એ કાળમાં એમને એ પ્રતીતિ થઈ ગઇ હતી કે ભારત માટે ઉર્દૂ સાહિત્યની કશી આવશ્યકતા નથી. ભારતની જનતા તો હિંદી અને સંસ્કૃતના વાતાવરણમાં ઉછરેલી છે, માટે એની રાષ્ટ્રભાષા હિંદી જ જોઇએ. એટલે જે

સાંકડે દરવાજેથી એમણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરેલો એ ઉર્દૂને તેમણે તજી અને 'પ્રેમચંદ'ના નવા અભિધાનથી હિંદી સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો.

એ અભિધાનથી લખાએલી સાત ટૂંકી વાર્તાઓનું એમનું પહેલું પુસ્તક 'સપ્તસરોજ' નામે બહાર પડ્યું ને એ ખૂબ વખણાયું. પછી તો પોતાની રચનાત્મક કલાથી હળવે હળવે પ્રેમચંદજી ઝળકી ઊઠ્યા અને આખરે હિંદી સાહિત્યના એક રત્ન સમાન બની રહ્યા.

બસ; ત્યાર પછીનું એમનું જીવન એ જાણે છેલ્લાં વીસ વર્ષોનો હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ જ છે. ત્યારથી તે મૃત્યુની ઘડી સુધી પ્રેમચંદજી એક વ્યક્તિ નહિ પણ હિંદી ભાષાભાષીઓની એક સંસ્થા જ બની રહ્યા હતા. સપ્તસરોજ પછી સેવાસદન, પ્રેમાશ્રમ, રંગભૂમિ, કાયાકલ્પ, ગબન, કર્મભૂમિ અને છેલ્લી ગોદાન એમ એક પછી એક નવલકથા તેઓ સાહિત્યચરણે ધરતા જ આવ્યા. 'કર્બલા' અને 'સંગ્રામ' જેવાં નાટકો તેમણે લખ્યાં અને નવલિકાઓ તો કૈં બેશુમાર લખી છે. એમની ત્રણસો ઉપરાંત ટૂંકીવાર્તાઓ તો પ્રસિદ્ધ પણ થઇ ચૂકી છે.

સાહિત્યકાર પ્રેમચંદજીએ સાહિત્યનું જ પ્રવાહક એક અંગ છેલ્લે ખેડવા માંડ્યું હતું ને એ પત્રકારત્વનું. 'હંસ' નામનું માસિક એમણે શરૂ કર્યું ને આગળ જતાં એનો પ્રચાર એટલો વધ્યો કે ભારતીય સાહિત્ય પરિષદે એને ભારતવર્ષના સાહિત્યના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકાર્યું હિંદની તમામ પ્રાંતીય ભાષાઓના સાહિત્યને રાષ્ટ્રભાષા હિંદીમાં પ્રગટ કરી, પ્રાંતેપ્રાંત વચ્ચે સંસ્કારવિનિમયની તક આપનારૂં પ્રેમચંદજીનું એ કાર્ય તો અવિસ્મરણીય જ રહેશે. પણ નવાઇની વાત તો એ છે કે તે માટે હિંદી લેખકોને તેમણે લખેલા અનુજ્ઞાપત્રોમાંથી માત્ર બાબુ મૈથિલીશરણે જ જવાબ આપવાનું સૌજન્ય દેખાડ્યું હતું.

પ્રેમચંદજીનું જીવન એ કોઇ પણ સ્વાશ્રયી મનુષ્યને જોમ આપતું જીવન છે. લક્ષ્મીની અવકૃપા તો જેવી હતી તેવી જ તેમને આજીવન રહેલી. મુંબાઇની સિનેમાસૃષ્ટિ સુદ્ધાંમાં ઝંપલાવ્યા છતાં તેમના પરની એ અવકૃપા મટી ન હતી. પરંતુ એ બધી એમણે સહન કરી; મૂગે મોઢે. ને એ સહેવાને પરિણામે એમણે માનવ સ્વભાવનાં સૂક્ષ્મ મનોવૈજ્ઞાનિક ઘાત–પ્રતિઘાતો સમજવાની જે શક્તિ મેળવી તે વિરલ જ હતી. પોતાનાં લખાણોમાં એમણે એ હૂબહૂ ઉતારી છે.

લેખક તરીકેની એમની પ્રતિષ્ઠા ઠેઠ જાપાન સુધી ફેલાવા છતાં અને આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ મેળવ્યા છતાં પ્રેમચંદજી સદા આડંબરથી દૂર જ રહ્યા હતા. છેલ્લે તેઓ 'હંસ' માસિક અને 'જાગરણ' સાપ્તાહિકનું તંત્રીપદ સંભાળતા હતા. એમણે કદી પ્રચારક તરીકેનો સ્વાંગ ધર્યો નહોતો. જે સાચું લાગે એ સાદી સીધી ભાષામાં કહી દેવું એ જ એમની નીતિ હતી. માનવતામાં એમને અટલ વિશ્વાસ હતો અને સૌમાં એ પોતાનો નિખાલસ વિશ્વાસ મૂકતા. એમની કલમે મનુષ્યમાં સત્ય અને મંગલ શોધવાનો જ આદેશ આપ્યો છે. પોતાની આંખ ન તો એ વર્તમાનકાળની વાસ્તવિકતા પ્રત્યે મીંચી દેતા, ન તો સુંદર ભાવિનાં ચિત્તાકર્ષક ચિત્રો આલેખી એ વર્તમાનને ભૂલી જતા.

એમની પ્રતિષ્ટા વધતી ગઇ તેમતેમ એમનાં લખાણોમાં ખામીઓ શોધનારા વિરોધીઓ પણ નીકળી આવ્યા. એમનાં ચૂંથણાંને કારણે હિંદી ભાષાની શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિને આપવામાં આવતું 'મંગલાપ્રસાદ પારિતોષિક' તેમને મળ્યું નહિ, તેમજ જે સ્થાનને માટે એમની સંપૂર્ણ લાયકાત હતી તે હિંદી સાહિત્યસંમેલનના પ્રમુખપદનું માન પણ તેમને કદિ અપાયું નહિ. પછીથી, 'મોટા ભેંસના મોટા ડોળા'ને ન્યાયે કે ગમે તેમ, પણ હમણાં હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની કાર્યવાહક સમિતિએ તા. ૨૦ ડિસેમ્બરનો દિવસ 'પ્રેમચંદ દિન' તરીકે ઉજવવાનું ઠરાવ્યું હતું. ઉપરાંત એમના એક સ્મારકની યોજનાને મૂર્ત સ્વરુપ આપવાના પ્રયત્ન પણ ચાલુ છે.

'પ્રેમચંદજીની સાહિત્યિક કીર્તિ અને યોગ્યતા પ્રાંતીય સીમાઓને વટાવી ગઇ હતી' એ ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું વક્તવ્ય સર્વથા સાચું છે. પરંતુ આજ દિવસ સુધી જેની ઉન્નતિમાં જ એમણે પોતાની ઉન્નતિ જોઇ એ હિંદી સાહિત્યજગતે તો તેમનામાં કદિ શ્રદ્ધા ન જ રાખી, ને રાખી તો યે ઉપરછલ્લી. જે તત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા અર્થે એમણે પોતાની રચનાઓ રચી, જેની સાધના માટે એ આજીવન તપતા રહ્યા એ તત્ત્વ માટેની એમની ભૂખ તો એ ન જ સંતોષી શક્યું.

'વિશાલ ભારત'નાં સંપાદક પંડિત બનારસીદાસ

(અનુસંધાન આગળ પાન ૬૩૧મે)

દિશાઓ રાંક બની હોય તેમ પવન સાવ પડી ગયો હતો. સૂરજની પ્રભા જેટલી તેજીલી હતી તેથીયે વધુ આજે તેમાં ઉષ્ણતા ભરી હતી. એવા નિષ્કંપ વાતાવરણથી જમીન પર પણ ત્રાસી ઊઠતા માણસને સહેજે ખ્યાલ ન આવે કે સદા મસ્તીમાં રહેતા સાગરની છાતી પર તેની શી અસર થતી હશે.

દોલતપશાના નાખવાઓને આવા બનાવો વિરલ નહોતા. છતાં આ વખતના વળતા ગોશમાં આજના વાતાવરણે તેમને બેચેન તો બનાવી દીધા હતા. કતીબથી ખારેક ને બસરાથી ખજૂર ભરી લારનાં પાણી કાપતું એ વહાણ દરિયાની અમેય છાતી પર રમકડું જ લાગે. ને હતું યે રમકડા જેવડું જ માત્ર દોઢ સો ખાંડીનું. પણ આમુ માલમને હાથે એને પૂરો જશ હતો; નહિતર તો પવન ને મોજાંની પ્રલયલીલા વચ્ચે કાગળના ફુમકા જેવું એ દોલતપશા આટલું યે ક્યાંથી જીવતરે?

દરિયાનાં મોજાંની છાની ગુફતેગો ને પવનના લાચારીના નિસાસા યે આજે તો બંધ પડયા હતા. બધાં જાણે યુગોની નીંદ ઉતારતાં ન હોય! અકંપ, વ્યાપક શાંતિ હતી, કબ્રોના પણ મુકામને આંટી જાય એવી. આસમાનનો રંગ મેલો મેલો જણાતો. તડકો યે રોજ જેવો ન હતો ને દરિયો પણ એક વિશાળ બુદ્બુદ શો બની ગયો હતો, કેમ જાણે પોતાની પાતળી ચામડી ચીરી વહાણને અંદર સંતાઈ જવાનો સંકેત ન કરતો હોય?

'માલમ કુરો થીંધો?' સૌના લાંબા નીરવ મૌન પછી આખરે ધામણ ઢીલો કરતાં અણુગકર બોલ્યો. અને શાન્તિ તૂટી એટલે તો તરત, કાબા શરીફની હજેથી પાછા વળતા ગણ્યાગાંઠ્યા ઉતારૂઓ પણ બોલી ઊઠ્યા, 'માલમ! કુરો થીંધો?'

'અલ્લા બેલી, ભાવર!' એટલો જ જવાબ આમુ માલમે આપ્યો ને પાછી તેની નજર ક્ષિતિજને પરોવવા લાગી.

બસરાથી નીકળતી વખતે બધાને કેટલો હરખ હતો? ઈદને દિવસે તો માંડવીને કિનારે પહોંચી જવાશું! ઈદ ને વાસી ઈદ આણ સાલ ખૂબ બનશે. કમુ શેઠનું 'દોલતપશા' બધાં વહાણો કરતાં ગોશ

'અલ્લાબેલી, ભાવર!' એટલો જ જવાબ આમુ માલમે આપ્યો ને પાછી તેની નજર ક્ષિતિજને પરોવવા લાગી.

અપ્રતિમ ઝિંદાદિલીથી મોતને ભેટનારા એ જીવનનો

વહેલો પૂરો કરશે. એ માન્યતા પર ખલાસીઓને ખુશાલીમાં 'દીવાળી' મળવાની લાલચુ આશા હતી, ને હાજી ઉતારૂઓને કુટુંબની હૂંફ વહેલી પામવાની એષણા હતી.

પણ કશી કાર-રવાઇ વગર દિવસ આથમી ગયો ને પૂનમનો ચંદ્ર રોજ કરતાં વહાણની વધુ નિકટ લાલચોળ મોઢે ફૂટી નીકળ્યો. થોડાક તારા યે ઊગ્યા, પણ મરતા માણસની વિલાતી આંખો જેવા. આકાશ આખું જાણે પોતાની સેતાની લિપ્સા તોળવાની મુરાદ જાહેર કરતું હતું. દરિયાનાં નીરવ પાણી નીચે જાણે ભયના ઓથાર ભર્યા પડ્યા હતા. આકાશના પોલાણ કે સાગરના ગર્તમાંથી કયું વધુ સ્પૃહણીય છે તે પર જાણે ચિંતન ચલાવી રહ્યો હોય એવો દોલતપશાનો સઢ પાંગો સરખો યે ફરફરાવ્યા વગર વાતાવરણને વધુ કારમું બનાવી રહ્યો હતો.

'માલમ હૂ ફુરો આવ?' તેમણે ઊગમણી તરફ આંગળી ચીંધી કહ્યું.

'કીં નાંય બચ્ચા!' આમુ માલમે જવાબ આપતાં કહ્યું. વરસોથી તે દરિયો ખેડતો હતો ને જાણતો હતો કે જળ કે જમીન પર હસ્તી જ ન હોય એવાં ઘણાં દશ્યો દરિયા પર અદ્ધર છાજલી જેમ નજરે પડે છે. બધા નવા ખલાસીઓને એ નજરતરકી હોવાનું જ તે જણાવતો. એનામાં ખરેખરી પીઢતા હતી. ભાગ્યે જ કોઇ જોડે એ વાતોમાં ઊતરતો. જો કે તેથી પોતે બીજાઓ કરતાં કંઇક વિશેષ છે એમ ગણાવવાનો તેનો દાવો ન હતો, પણ માલમ તરીકે એ ફરજ તેની પેઢી દર પેઢી ઊતરતી આવી હતી. એના હાથ નીચે જ તાલીમ પામી પીરપશા ને બીજી ધંગાઓના માલમ સારામાં સારા કરાણી બન્યા હતા.

એક કે બે નહિ પણ દોલતપશાના અઢાર અઢાર દિવસ આ મધ દરિયાની છાતી પર જ વીતી જવા આવ્યા. નિરાશ, તંગ વાતાવરણ ને રોજના લાંઘાથી ખલાસીઓ ને ઉતારૂઓ મુડદાલ બની ગયા હતા. માલમે પોતાના હક્કના ખજૂરના પાંચ વાડિયા તો વહેલા જ ખલાસ કરી દીધા હતા. ને મચ્છી તો રોજ કેટલીક મળે? પણ દરિયાની પાંસળી યે પાંસળી ખેડી વળનાર એ ખલાસીજાતનું માનસ ખૂબ ધીટ હોય છે. રડતા સાગર ને લપના આસમાન વચ્ચે કુદરતની હરકોઇ કરામતો સહન કરવા તેઓ ટેવાઇ ગયા હોય છે. એના અંજામથી યે એ સદા વાકેફ હોય છે. ને એટલે જ માણસ જાતની કેટલી યે પામર ધંધાદારી જાતિઓ કરતાં મોતને એ વધુ ઝિંદાદિલીથી ભેટી શકે છે.

દોલતપશાનું વાતાવરણ તો આજ દિવસોથી જેવું ને તેવું ગમગીન હતું. નીરવ દરિયો ને મૌનભર્યું આકાશ હજુ જેમ ને તેમ તે ટકાવી રહ્યાં હતાં. ને એ સીઝાએલા વાતાવરણે હવે તો વહાણમાંના હરેક શખ્સનું દિલ પણ ન કળી શકાય એવાં ધડકાર અનુભવતું બનાવી મૂક્યું હતું. 'કંઇક બનશે–કંઇક બનશે'ની આગાહી જાણે પેશ થઇ રહી હતી.

વળતો ગોશ

આલેખ કે જેના પર આફરીન પોકારનારી પણ એકે જીભ આપણને નથી મળી

પૃથ્વીનું પેટાળ ફાટે તેમ અધવચ્ચે જ એ મોજું ફાટી નીકળ્યું

કંઢારમાં આમુનું વહાણ ધીંગામાં ધીંગું ગણાતું. હજુ સુધી બધા તોફાનોમાંથી તે સહીસલામત પાર નીકળ્યું હતું. આ વખતે યે શાખોતર છોડતાં તોફાન નડેલું, પણ આમુ માલમને મન તો એ છમકલું જ હતું.

એક નવી સવાર ઊગી. આકાશની મેલાશ આજ કંઇક ઓગળતી જણાઇ. સૂર્યની પ્રભાએ પણ આજે પોતાનો અંચળો સંપૂર્ણ હટાવી દીધો હતો. ગમે તેમ પણ સૂર્યના પ્રફુલ્લ તેજમાં માણસને પોતાને એક જાતનો સહારો મળે છે, જ્યારે રાત પોતાની જાતમાં યે અશ્રદ્ધા જન્માવે છે.

સૂર્યે ક્ષિતિજની ગોદ હવે તદ્દન છોડી દીધી હતી. પણ હજુ તેમાં ચંડત્વ નહોતું આવ્યું. આજના ખુલ્લાશ ભર્યા દિવસે ઉતારૂઓના મનમાં નવી આશા જન્માવી હતી. ઇશાનમાં વાદળાંનાં થોડાં ગાભલાં પણ ચડેલાં જણાતાં હતાં. આમુ માલમને ખબર હતી કે નહિ કે એ ગાભલાં ભયંકર હતાં એ તો કોણ જાણે! બાકી સૂર્યનો પ્રકાશ તો એ ભયંકરતા સંતાડવા પોતાથી બનતું કરી રહ્યો હતો. એમના પર તેણે સોનેરી ઓપ ચડાવી મૂકયો હતો ને એ ઓપ સાથે જ તે પાછાં અદૃશ્ય થયાં. કૃત્રિમ કીર્તિ મેળવેલાં માણસો પણ પોતાની એ કીર્તિનો ઓપ ઊતરે તે પહેલાં એમ અદૃશ્ય થઇ જતાં હોય તો?

મધ દરિયે પવન ભાંગી પડે ત્યારે માલમ કેવી કફોડી સ્થિતિમાં આવી પડે છે એ તો એ ટાણાની ત્યાંની હાજરીથી જ અનુભવી શકાય. વહાણવટું એ આપણા હાલના જીવનના મૂર્ત સાહસનો છેલ્લા શ્વાસ લેતો અવશેષ છે. પણ અફસોસ છે કે તે ટકાવી રાખનારાઓની સાહસ-દિલી પર આફરીન પોકારનારી યે એકે જીભ આપણને નથી મળી. પછી એના ઉદ્ધારની તો વાત જ કયાં રહી?

રોજ નવી સવાર ઊગતી ને રોજ માંડવીના હોડીઆ કોઠા પર દોલતપશાને નજરાવવા મા-ણસોની મેદની મળતી. સાંજે નિરાશ થઇ એ પાછી વળતી. કટકે કટકે મુકાતી જતી દોલત-પશાની આશા હવે તો થોડી જ બાકી રહી હતી.

આ બાજુ, મરતો માણસ પોતાની સુવાસ પાછળ મૂકતો જાય તેમ પશ્ચિમમાં ડૂબતો સૂરજ પોતાની લાલી પાથરતો દરિયાની સપાટી પાછળ અદૃશ્ય થયો હતો, છતાં દોલતપશા તો હજુ જ્યાંનું ત્યાં જ પડયું રહ્યું હતું. એના કરતાં તો એ તોફાનમાં ઉલળતું હોત તો યે આમુ માલમને વધુ નિરાંત વળત.

આમ ને આમ દિવસો વિત્યા બાદ આખરે એક સાંજે અચાનક પવનની સહેજ લહેરકી આવી ખરી પણ એ જલદી વહી ગઇ. ને પછી થોડી જ વારે વહાણ-માં પાંગરેલી થોડીઘણી આશાને યે દફનાવી દેતી ગર્જના ચાલુ થઇ; અને એ જ વખતે માંડવીને કિનારેથી દોલત-પશાના ઇંતેજારો પણ બધાં પાછાં વળી નીકળ્યાં. તેમણે પણ આજનો છેલ્લો દિવસ જ રાહ જોવાનું નક્કી કર્યું હતું.

એ કુદરતનો કરિશ્મો હતો કે દોલતપશાના નસી-બની પુકાર હતી? દરિયામાં જેમ ગર્જના પાસે ને પાસે આવતી ગઇ તેમ ક્ષિતિજમાંથી મેશિયા રંગનાં વાદળાં ઊંચાં ને ઊંચાં ચડવા લાગ્યાં. સાગર પણ હવે હલી ઊઠ્યો, —અરે, ઉછળી નીકળ્યો; ને પવને તો જાણે પોતાની રૂંધાઇ રહેલી શરત એકી સપાટે પુરી કરવી હોય એટલા જોશથી ફૂંકારી મૂકયું. તોતીંગ મોજાં હવે હાથ લંબાવી

લંબાવીને દોલતપશાને આવકારવા માંડ્યાં. પોતાના હૈયામાં એવી હૂંફ આપવા માટે એમનો એ તલસાટ હતો કે જ્યાંથી તેનો કોઇ વિજોગ ન કરાવી શકે. તરણી માટે ખીસામાં હાથ નાખતો આમુ માલમ એટલું જ બોલી શક્યો, 'ખુદા, તોજી કુદરત!'

પણ ખુદાએ જ જાણે આજે કુદરતને બેફામ રીતે વર્તવાની છૂટ આપી દીધી હતી. દરિયામાં પ્રલયકંપ થવા માડ્યો હતો. પહાડ પહાડ જેવડાં મોજાં ઓસરતાં ને ફરી ઊભાં થતાં. જળનું એ રમખાણ પોતા વચ્ચે એકના એક નક્કર રહેલા આ વહાણને થપ્પડો મારી મારીને જાણે પોતામાં ભળી જવા સમજાવી રહ્યું હતું.

એ સમજાવટ, એ પ્રલોભનો જેમ જેમ નિષ્ફળ જતાં ગયાં તેમ દરિયાની ભીષણતા વધુ ને વધુ નગ્ન રૂપ લેવા માંડી. પરમણ તો ગઇ જ હતી. ખૂવો યે તૂટ્યો. સાંભુખારીના નામે ધૂપેડો ફેરવવામાં આવ્યો, પણ ખુદ દરિયાપીરને જ અદેખાઇ ઊપજી હોય ત્યાં કયા ઇલાજની કારી ફાવી શકે? વહાણમાંની ઇન્સાનિયત સુખે શ્વાસ ખેંચવા પણ હવે રીબાતી હતી.

કંઇ નહિ તો એ રીબામણી તો ખુદા અને કુદરતને સ્પર્શી જ હશે! એક ઘૂમતું મોજું વહાણને ઉપાડી નીકળ્યું ને તે પરથી એ સરી છૂટે તે પહેલાં તો કોઇ પ્રચંડ ભૂકંપથી પૃથ્વીનું પેટાળ ફાટે તેમ એ મોજું અધવચ્ચે જ ફાટી નીકળ્યું ને એની પોલાણમાં બીજી જ પળે કાળા આકાશ ને કાળી ધરતી પર છેલ્લી નજર નાખતું દોલતપશા સાગરના કાળા ઊંડાણમાં અદૃશ્ય થઇ ગયું. ઉપર એ પોલાણ સાંધતાં મોજાં પોતપોતાની કામગીરી પર મુશ્તાક બનતાં ખૂબ ઉમળકાભેર એકબીજાંને વધાવી રહ્યાં.

પાએક કલાક વીતી હશે. વહાણમાં રહેલા જીવોને સાગરના રત્નગર્ભમાં સમાતાં કશો ઓરતો રહ્યો હશે કે નહિ એ તો કોણ જાણે, પણ બે જણાઓએ તો એ ઊંડા પેટાળની સમાધિનો ઇનકાર કર્યો લાગ્યો. એક તો આમુ માલમ પોતે હતો ને બીજો અબુબકર. દોલતપશાની તૂટેલી પાલખને બંને જીવ જેમ વળગી રહ્યા હતા. મોજાની પછડાટે એક ગુલાંટ ખવરાવી એટલામાં તો બંનેને ચોક્કસ થઇ આવ્યું કે પાલખ બે જણનો ભાર ઝીલી શકે એમ નથી.

આમુ માલમને એ વિચાર પહેલો આવ્યો હતો ને એ એનો ઉપાય જ શોચતો હતો ત્યાં તો અબુબકરના હાથે કામ આદર્યું. મોજાંની છાંટ મોઢા પરથી લૂછતા આમુનું ગળું એણે પાલખ પર શરીર તોળી જકડી લીધું. 'અબુ તોજો ભલો નં .... અં .... આ ....' આમુ એથી વધુ ન બોલી શક્યો. થોડી વારમાં તો મોજાં વચ્ચે તેની લાશ અબુબકરને સંતોષ આપતી સંતાકુકડી રમવા લાગી.

અબુબકર અરબોને ભારેનના નવેશમાંથી બેભાન હાલતમાં જ હાથ લાગ્યો હતો. એમણે એને માંડવી પહોંચતો કર્યો. પણ અબુબકરને યે લાગ્યું કે પોતે ન આવ્યો હોત તો વધુ સારૂં હતું. સોદાગરો, શરાફો, જોખમીઓ ને નાખવાઓના 'આમુ માલમજો કુરો થ્યો?' એ એક સવાલ જાણે દોજખની જલતી આગ વચ્ચે એને જીવતે જ મૂકી દેતો હતો. દિલનો આરામ–મનનું ચેન તેને જાણે ભૂતકાળની વાત બની ગઇ હતી. તેના અંતરના ઊંડાણમાંથી શોલા ઊઠતા રહી જાણે દુનિયાને જાહેર કરવા માગતા હતા કે 'આમુ માલમકે મું માર્યો.'

અબુબકર કાઠે ઝાઝું ન રોકાયો. અંતરના શોલાને અંતરમાં જ દફનાવવા પ્રયત્ન કરતો એ, વીરનું ટાણું હોવા છતાં પોતાને ઘેર સલાયા ઊપડ્યો. બેટખરા પાણીમાં એ બેખેતરવા પંથ પણ દાખડે કાપી શક્યો.

ને ઘર આવી લાગતાં તો એના પર જાણે કડકડતી પડી. ઘર તો ન હતું, પણ ઘરની એંધાણી યે પૂરી ન હતી. પાડોશીઓએ સમાચાર આપ્યા કે, 'બુઢ્ઢી બિચારી વાસી ઇદને દિવસે જ ઝૂંપડા સાથે સળગી મૂઇ. મીજલસમાં નામ દઇ દઇને બધાને યાદ કર્યા હતા.'

આખરના મોમેળાને યે ટળવળતા અબુબકરની આંખોમાં આંસુનાં જાણે પૂર આવ્યાં. 'પુત્તર, પુત્તર' જપતી વલવલી મરેલી એની બુઢ્ઢી માએ આમુનાં વેણ જાણે જીવતાંજાગતાં બનાવી દીધાં–'અબુ, તોજો ભલો નંઇ થીએ.'

ને અબુબકર માટે, જિગરની કાયમની જલનથી વધે એવું કયું ખૂરૂં દુનિયામાં બાકી રહ્યું હતું?

અશોક હર્ષ

એક સાઈકલ પ્રવાસ (અનુસંધાન પૃ. ૬૫૦થી)

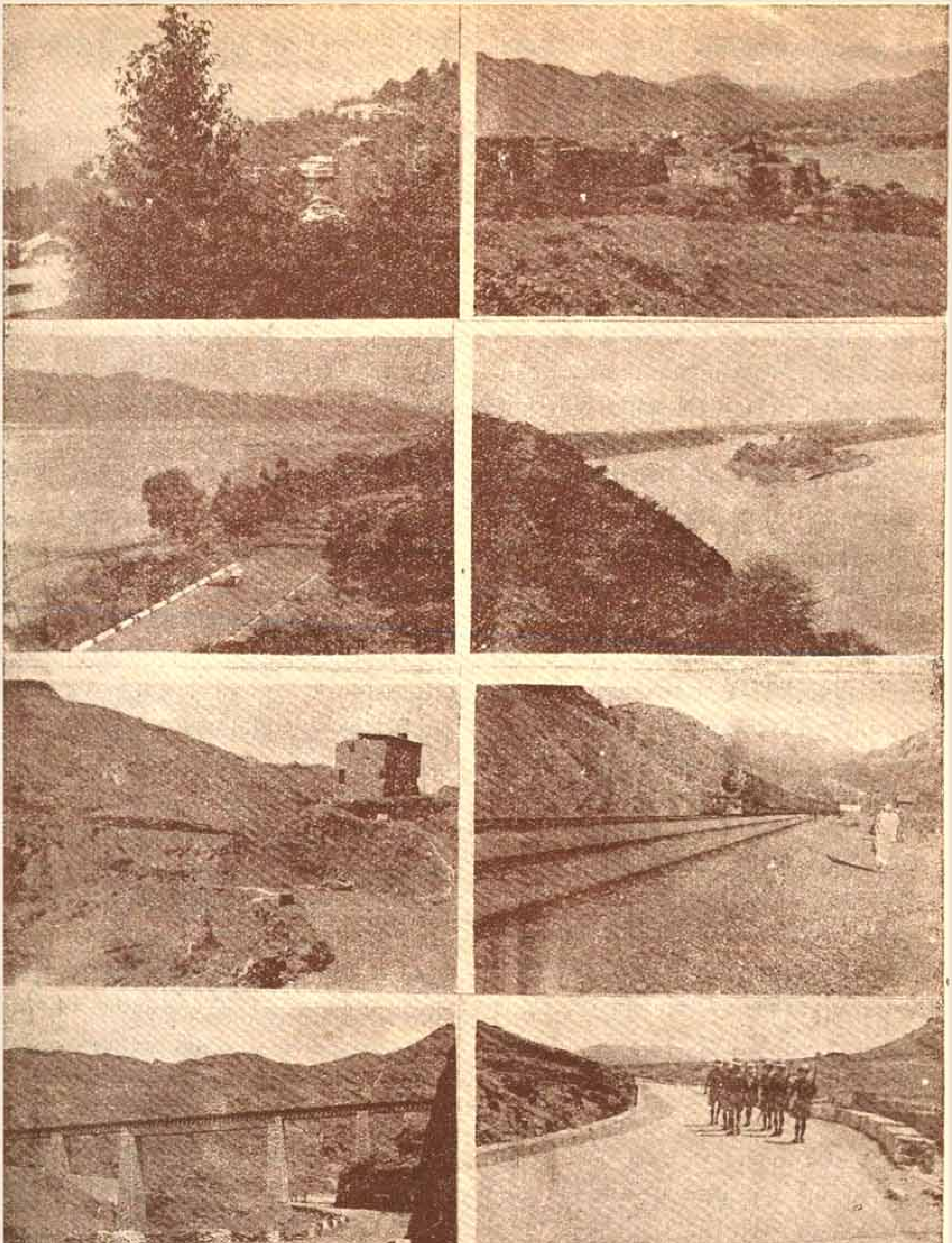
સવારે પાંચ વાગ્યે રાવલપીંડી તરફ કૂચ શરૂ કરી. લાલા મુસા થોડે દૂર છોડ્યા પછી પહાડી પ્રદેશ શરૂ થઇ ગયો. પહાડી પ્રદેશમાં વીસ માઇલ કાપી જેલમ પહોંચ્યો. જેલમનો પટ બીજી નદીઓ કરતાં પુષ્કળ પહોળો છે. આ ગંભીર નદીને કિનારે વસેલા જેલમ ગામનું દૃશ્ય પૂલ પરથી આકર્ષક લાગે છે. ગામમાં એકાદ કલાક ફરી ગુજરખાન તરફ કૂચ કરી. રસ્તો ચડતો ઉતરતો આગળ વધતો હતો. ચારે તરફ ઊંચી ઊંચી લીલી ભૂખરી પહાડીઓ જ જણાતી હતી. પહાડીઓના ઢોળાવ પર કોઇ કોઇ જગ્યાએ લોકો ખેતી કરતા હતા. બપોરે દીના ગામમાં એક ડૉકટરને ત્યાં પડાવ નાખ્યો. સાંજે તો ગુજરખાન પહોંચવું હતું. ગુજરખાન દીનાથી ૨૮ માઇલ દૂર અને લાલા મુસાથી કુલ ૫૮ માઇલ થાય. સાંજે ૪-૩૦ વાગે કૂચ કરી. સૂર્યનો તાપ પ્રખર હતો. શરીર પરસેવાથી નીતરી ગયું હતું. રસ્તો ચઢાણવાળો હતો. રસ્તામાં વિશ્રાન્તિ તો લેવાય તેમ જ ન હતું. કારણકે ગઇ કાલનો બનાવ મને યાદ હતો. હું સૂર્યને ઢાંકી દેવા માટે વાદળાંઓને મનમાં ને મનમાં વિનતિ કરતો હતો. આખરે કંટાળીને એક ઝાડ નીચે બેસી સાથે લીધેલાં સફરજનનો નાસ્તો શરૂ કર્યો. એકાદ થોડી વાર થઈ ને એક મુસલમાન રાહદારીએ મારૂં ધ્યાન પશ્ચિમમાં વધતાં વાદળાં તરફ ખેંચ્યું, "બાબુજી, આગે બઢો, બારિશ આતા હૈ."

ખરેખર, વાદળાંઓએ મારી વિનતિ સ્વીકારી હોય એમ જ લાગ્યું. થોડી વારમાં તો સૂર્ય હતો ન હતો થઇ ગયો. ચારે બાજુ અંધકાર. શરૂઆતમાં તો હું પણ ઝાંખો થએલો જોઇ આનંદિત થયો, પણ પછી તરત જ પવને પોતાનું મસ્ત તાંડવ શરૂ કર્યું. બીજી તરફથી વાદળાં પણ ધોધમાર તૂટી પડ્યાં. પવનનું આવું જબ્બર તોફાન મેં પહેલું અહીં જ જોયું. હવે? આવા તોફાનમાં જવું ક્યાં? આગળ એક ડગલું પણ વધી શકાય તેમ નહોતું. પવન બરાબર સામે સૂસવતો હતો. ઝાડનો આશ્રય લેવામાં બીક પૂરી હતી. પહેલાં તો એક ટેકરાના ઢોળાવ પર વૉટર-પ્રૂફ કોટ ઓઢીને બેઠો, પણ તરત જ તોફાને ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું. ત્યાં ઢોળાવ પર સમતોલપણું રાખવું યે મુશ્કેલ થઇ પડ્યું. પછી ન છૂટકે એક મોટા વડના થડની ઓથે લપાયો. વડ જૂનો. હું તેની ખખડધજ ડાળીઓ સામે તાકીને જોઇ રહેલો કે જરાપણ તૂટવાની ક્રિયા થાય કે ઊઠીને નાસવું. આ આફતમાં બીજી નવી આફત ઊભી થઇ. બે ત્રણ મુસલમાનો પણ મારી પાસે દોડતા આવી ભરાઇ ગયા. એમને મારી વૉટર-બેગમાં દારૂ હોવાની શંકા આવી એટલે વારે વારે પૂછવા લાગ્યા. "બાબુજી, કુછ હમકો ભી દો ઘુંટ પિલાઇયે" આ લોકોની ભાષા તો પંજાબીને પુશ્તુના મિશ્રણથી બનેલી હતી. મને એ દારૂડિયા ભાઇબંધો તરફ હસવું આવ્યું. મેં એમને જણાવ્યું કે ભાઇ, આમાં તો દેશી દારૂ છે, તમને મઝા નહિ આવે. છતાં યે એ બિરાદરોએ આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. છેવટે એક જણના મોંમાં પાણીનાં થોડાંક ટીપાં નાખ્યાં ત્યારે તેમને સમજાયું કે વૉટર બેગમાં પાણી હતુ. આમ, આ લોકોને બનાવવામાં વખત નીકળી ગયો ત્યાં લગભગ અરધા કલાકે તોફાન પણ પસાર થઇ ગયું. ટાઢ હવે એટલી બધી વધી કે માથેથી હૅટ ઉતારીને ધોતિયું બાંધવું પડ્યું. ત્યાં તો પાછો તાપ શરૂ થયો. જમીનમાંથી જાણે વરાળો નીકળવા લાગી.

ગ્રાન્ડ ટ્રંક રોડ અને રેલવે લાઇન આ પહાડીઓમાંથી આશ્ચર્યકારક રીતે રસ્તો કરે છે. કોઇ જગ્યાએ રસ્તો રેલવે લાઇનની નીચે થઇને પસાર થાય તો બીજે ઠેકાણે વળી રેલવે લાઇન રસ્તાની નીચેથી પસાર થાય. બુગદા પણ આ રસ્તા પર સારા પ્રમાણમાં આવે છે. ચારે બાજુ મટોડિયા પહાડો સિવાય કશું નજરે પડતું નથી. વચ્ચે વચ્ચે ખાઇઓ ને નદીનાળાં પણ આવે છે. દેખાવ ખૂબ જ ગંભીર છે. આ પહાડીઓને ઓળંગતો જેમ તેમ રાત પડતાં પડતાં ગુજરખાન તો પહોંચ્યો. રાત્રે એક ડૉકટર મહાશયને ત્યાં પડાવ નાખ્યો અને સવારે વહેલા ઊઠી રાવલપીંડી તરફ કૂચ શરૂ કરી. રસ્તામાં નિત્યકર્મ માટે એક નાળાને કિનારે એક કલાકનો પડાવ નાખ્યો. બપોરે ૧૧ વાગ્યે તો રાવલપીંડી પહોંચી ગયો.

હિંદમાં મુલતાનથી બીજે નંબરે આવેલું કૅન્ટોનમેન્ટ—લશ્કરી મથક—તે રાવલપીંડી. એ કારગારની પહાડીઓની તળેટીની લગભગ વસેલું ગણાય. શહેરનો દેખાવ ઘણો સુંદર છે. પેશાવર અહીંથી ૧૦૬ માઇલ અને શ્રીનગર ૧૯૫ માઈલ થાય.

રાવલપીંડી છોડી પેશાવરને પંથે આગળ વધતાં તો આજુબાજુની પહાડીઓએ અને રસ્તા પર આવતાં સુંદર બેતરોએ મનોહર દૃશ્ય ખડું કરી દીધું. બપોરે

ઉપરની ડાબી બાજુથી અનુક્રમે: હિલ સ્ટેશન મરી; સિંધુને કિનારે અટકનો કિલ્લો; સિંધુને કાંઠેકાંઠે ગ્રાન્ડ ટ્રંક રોડ; સિંધુ અને કાબુલ નદીનો સંગમ; મિલિટરી પોસ્ટ અટક; ખાઇબર રેલવે; કાબુલને રસ્તે—ખાઈબર; ખાઇબર ઘાટ પર લશ્કરી ચોકીદારો

હસન અબ્દલ નામના ગામે પહોંચ્યો. આ ગામમાં 'પંજા સાહેબ' કરી શીખ લોકોનું યાત્રાધામ છે. ત્યાં એક પત્થર પર ગુરુ નાનકના પંજાની છાપ છે. રોજ અહીં સંખ્યાબંધ યાત્રાળુઓ આવે જાય છે. બપોર અહીં ગાળી સાંજે અટક તરફ કૂચ શરૂ કરી.

ઇતિહાસના ખંડેર જેવું અટક ને ધસમસતી સિંધુનો દેખાવ મારાથી જિંદગીભર નહિ ભુલાય. સૂર્યનો શ્રમિત લાલ પ્રકાશ પશ્ચિમની ટેકરીઓ પાછળ છુપાતો હતો એ સમયે મને દૂરથી સિંધુનું ભવ્ય દર્શન થયું. એક તરફ સરહદમાંથી ધસમસી આવતી કાબુલ નદીનો પ્રવાહ. સિંધુની વિશાળ ગોદમાં સમાઇ જતો હતો. ખરેખર આ સ્થાન ઉપર તે પોતાના 'સિંધુ' નામને સાર્થક કરે છે. અટકની સાંકડી ને ઊંચી પહાડીઓમાં પ્રવેશતાં પહેલાં તેનો ભવ્ય દેહ ૨॥ માઇલની પહોળાઇમાં પ્રસરેલો છે. એના પૂર્વ કિનારાના ઊંચા પહાડોમાં ભગ્ન અટક શહેર આવેલું છે. શહેરમાં હાલ તો ખંડેરો સિવાય કશું જ નજરે પડતું નથી. આ એ જ શહેરઃ તમે જાણો છો આની મહત્તા? જ્યાં ઉન્માદી ને શૂરવીર રઘુનાથરાવે છેક મહારાષ્ટ્રમાંથી આવી હિંદુ સામ્રાજ્યનો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો. આ સ્થાનનો ઇતિહાસ તો ઘણો લાંબો છે. આ શહેરના પુરાણા કિલ્લાની દિવાલ સાથે ઘસાતી સિંધુ અહીંથી સાંકડી પહાડીઓમાં પ્રવેશે છે. પોતાનું ગંભીર રૂપ મૂકી ઉન્માદી બને છે. આ સ્થાનનો સિંધુનો ઉન્માદ ખરેખર ભયપ્રેરક લાગે છે. એનાં ગર્જન ને અવિશ્રાંત પછડાટ ચાલુ જ રહે છે. અટકનો 'અટક બ્રિજ' નામે જાણીતો પૂલ પણ આ સાંકડી જગ્યા પર જ છે, જેના ઉપરથી રોજ ધમધમાટ કરતો ફ્રન્ટીઅર મેલ દોડે છે.

મારે પૂલ ઊતરીને સામે કિનારે જવાનું હતું. પૂલ પાસે પહોંચ્યો ત્યાં તેના તોતીંગ દરવાજા બંધ ને સંત્રીનો પહેરો! હવે? આ પૂલ સાંજે સૂર્યાસ્ત પછી જાહેર માટે બંધ કરવામાં આવે છે. પૂલની નીચેના ભાગમાં રાહદારીઓ માટે રસ્તો છે, જ્યારે ઉપર રેલવે લાઇન છે. અટકમાં તો ખંડેરો સિવાય ઊતરવાનું સાધન ન હતું. એટલે છેવટે પૂલના આ કિનારા ઉપરના સ્ટેશનમાં જ પડાવ નાખ્યો. આ પૂલ ઉપર રોજ ૫૦ સંત્રીઓનો દિવસ રાતનો પહેરો રહે છે. શા માટે એ તો જાણો છો ને? ફકત આ પૂલ જ એવું સાધન છે કે જે સિંધુના સામા કિનારે આવેલા વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતને અને આ કિનારે આવેલા પંજાબને જોડી શકે.

બીજી સવારે સિંધુ ઓળંગી સરહદના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો ને પઠાણોની પડછંદ કાયા ને રાતી આંખો વચ્ચેથી પસાર થતો સાંજે ૭ વાગે પેશાવર આવી ગયો. અહીં એક ગુજરાતી ભાઇને ત્યાં ઊતર્યો છું. કાલે લેન્ડીકોટાલ–હિંદની સરહદ–સુધી જઇ આવીશ.

પેશાવર એટલે ગઇ કાલના જીવંત ઇતિહાસનું કબ્રસ્તાન,–ભગવાન બુદ્ધનાં વિનમ્ર નયનોની અવશેષ ભૂમિ,—ભારતનું જ્વલંત ને રકતભીંજ્યું પ્રવેશદ્વાર. આ ખાઇબરનો રસ્તો? એનું નામ યાદ કરતાં જ હૃદય સૈકાઓનાં સ્મૃતિ પડોને ચીરતું ભૂતકાળની ઊંડી ગુફામાં સરી જતું હોય—સમાધિમય બની જતું હોય—એમ લાગે છે.

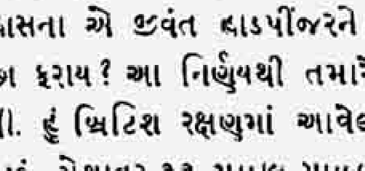
આ જ રસ્તેથી આવ્યા હતા આર્યો–સમસ્ત વિશ્વને પ્રતિભાના પ્રકાશમાં આંજી દેતા. હિંદનું પ્રખર પાંડિત્ય, સુવર્ણમંડિત ગૌરવ, સ્વર્ગીય વૈભવ ને વિશ્વ વ્યાપી જ્ઞાનવિભવ આ દ્વારને આભારી કહેવાય. એક વાર ભયાનક ઊંચી પહાડીઓને ઓળંગતો મહાન સિકંદર હિંદમાં દિગ્વિજય કરવા આવ્યો હતો એ પણ આ જ રસ્તેથી. ને આ જ રસ્તેથી હિંદમાં આવનાર પેલા તાતાર સરદારો તૈમુર, ચંગીઝખાન ને અહમદશાહ અબ્દાલીને કોણ ભૂલી શકે એમ છે?

ખાઇબરના ઇતિહાસની સમૃદ્ધિ-સીમાઓ આંકી શકે એટલી શકિતશાળી મારી કલમ નથી. ભારતનાં સુવર્ણ સિંહાસનો ને જ્ઞાનભંડાર પણ આ જ રસ્તેથી ચાલ્યાં ગયાં. ઊંટની લાંબી લાંબી કતારો આજે જ્યાંથી પીઠ પર માલની લાવજાવ કરે છે તેજ કતારો એક વાર હિંદની લૂંટેલી સમૃદ્ધિ દૂર દૂર મધ્ય એશિયામાં લઇ જતી.

ને તમને ખબર છે, ઢાકાની જગવિખ્યાત ઝીણી મલમલ ઇંગ્લંડમાં કયાંથી ગએલી? એ પણ અહીંથી જ. આપણા અમદાવાદમાં ફળોવાળાઓની દુકાનો ઉપર જે રંગબેરંગી ફળસૌન્દર્ય એકત્રિત થયું હોય છે તે બધું પણ આ રસ્તાને જ આભારી છે. હિંદમાં સૌન્દર્ય ને રસની આવજા પણ આ રસ્તે થઇ ને ગુલામી ને લોહીથી ખરડાએલાં ઇતિહાસપાનાં પણ આ રસ્તે જ સર્જાયાં. આ રસ્તાનું જીવન સદાય ઊંટની રૌપ્ય ઘંટડીઓનાં મધુર રણકારોથી, તલવારો ને જમૈયાના તીવ્ર ખણખણાટોથી ને ગોળીબારોના ગગનભેદી

અવાજોથી ગાજતું જ રહ્યું છે. સૈકાઓથી અવિશ્રાન્ત ને એકધારૂં એનું જીવન છે. આ શાન્તિના યુગમાં યે તમે ન ધારતા કે આ 'ખાઇબર'નું જીવન બદલાયું છે. અહીં તો હજી એનું એ જ છે. આધુનિક વિમાનોનો ભીષણ ઘઘરાટ આ રસ્તા પર અવિરામ સંભળાયા કરે છે. એકાદ બે મશીનગન, ટૅન્કો ને સોલ્જરોથી ભરેલી મોટરબસો દોડતી જ હોય. કોઇ કોઈવાર ધોમ-ધખતા બપોરે કોઇ આફ્રીદીની લાંબી નળીવાળી બંદૂક પણ આના એકધારા જીવનને ટેકારૂપ થઇ પડે છે. ઊંટને ગળે બાંધેલી ઘંટડીઓનો અવાજ આ રસ્તા પર હજુ યે યુગો સુધી રહેશે એમ મારી માન્યતા છે. આ રસ્તાની ભયાનકતા પણ ભવ્ય લાગે છે, એની કરાળતા પણ સૌન્દર્યમય લાગે છે.

આજે પેશાવરમાં આવ્યાને મને છ દિવસ થઇ ગયા, પણ હજી મેં આ ઇતિહાસના એ સર્જકના—ખાઇબરઘાટનાં—દર્શન નથી કર્યાં. રોજ વિચાર કરૂં છું કે મોટરમાં જવું કે સાઇકલ પર? ખાઇબરની સૌન્દર્યમય ભયાનકતા જોવાની નિ:સીમ આશાને આફ્રીદીની ગોળીના અવાજના ભણકારો આજે છ—છ દિવસથી અટકાવી રહ્યા છે. આજે છેલ્લો નિર્ણય કરી દીધો છે. આવતી કાલે—વહેલી સવારે ૫ વાગ્યે સાઇકલ પર જ ઊપડવાનો. જોઇ લેવાશે. અહીં સુધી આવ્યો ને ઇતિહાસના એ જીવંત હાડપીંજરને જોયા વગર કંઇ પાછા ફરાય? આ નિર્ણયથી તમારે કોઇને ડરવા જેવું નથી. હું બ્રિટિશ રક્ષણમાં આવેલા રસ્તાને જ જોવાનો છું. પેશાવર ૧૧ માઇલ પાછળ મૂકયા પછી તે શરૂ થાય છે. લેન્ડીખાના સુધી તે બ્રિટિશ ટેરીટરીમાં છે; લેન્ડીખાના પછી અફઘાન સરકારના રક્ષણ નીચે. એનો બીજો ફાંટો કોહાટ તરફ દક્ષિણમાં જાય છે. આ રસ્તા પર દર માઇલે ચોકીદારોને બેસાડવામાં આવ્યા છે. રસ્તો જ ફક્ત સરકારના અમલ નીચે છે. રસ્તાની બંને બાજુ આવેલી ઊંચી પહાડીઓ પર આફ્રીદી લોકોનાં નિવાસસ્થાન છે. રસ્તાની જરા પણ બહાર જનારના જાનની સહીસલામતી માટે આપણી સરકાર જરા પણ જવાબદાર રહેતી નથી. **નંદલાલ જોષી**

સ્વ. પ્રેમચંદજી

(અનુસંધાન પૃ ૬૨૩થી)

ચતુર્વેદીએ વિષાદ અને વિશદતા પૂર્ણ લખેલાં એમનાં સંસ્મરણોમાંની થોડી હકીકતો જાણવા જેવી છે. તેઓ લખે છે: 'એમનો પહેલો મેળાપ મને લખનૌમાં થયો. એ વેળા પોતે મોલવી સાહેબ પાસે શીખતા ત્યારથી માંડીને પોતાના બાળપણના બધા અનુભવો મને સંભળાવેલા.

એ પછીનાં બાર વર્ષોમાં એમને મળવાના પ્રસંગો તો બેત્રણ જ મળ્યા હતા, પણ પત્રવ્યવહાર તો સતત ચાલુ હતો. વાતચીતની જેમ જ એમનો પત્રવ્યવહાર પણ નિખાલસ હતો. એમની ઝિંદાદિલીનું તો પૂછવું જ શું? ૧૯૩૨માં એમની સાથે કાશીમાં જે બે દિવસ ગાળ્યા તેમાં એ કંઇ સેંકડો વાર હસ્યા હશે ને સેંકડો વાર મને હસાવ્યો હશે.

હિંદીભાષાવાળાઓના જેટલું જ અદ્વિતીય સ્થાન એમનું ઉર્દૂવાળાઓમાં પણ હતું. ગયે વર્ષે હાલી–શતાબ્દી નિમિત્તે પાણીપતમાં ભરાએલા સંમેલનમાં મેં ઉર્દૂના કેટલા યે પ્રતિષ્ઠિત લેખકો અને કવિઓને મોંએ એમની પ્રશંસા સાંભળી હતી. ઉર્દૂના એક વિદ્વાન લેખકે તો એટલે સુધી કહ્યું કે, પ્રેમચંદજી તો ઉર્દૂના 'કલાસિક' બની ગયા છે. એ તો અમારા જ છે.

સી. એફ. ઍન્ડ્રૂઝને હાથે એમની 'તારા' નામક વાર્તાનો સંપાદિત અનુવાદ 'ઍકટ્રેસ' નામથી અંગ્રેજીમાં 'મૉડર્ન રિવ્યૂ'માં છપાયો તે પછી એમની સાથે પ્રેમચંદજી વિષે અનેકવાર ચર્ચા થઇ હતી. તેઓ તો એમની બીજી વાર્તાઓના અંગ્રેજી અનુવાદોનું સંપાદન કરી તે પ્રકટ કરાવવા તૈયાર પણ હતા. પરંતુ પ્રેમચંદજી જ કોણ જાણે કેમ, આ બાબતમાં તદ્દન ઉપેક્ષા સેવતા હતા.

અને હજી યે, પ્રેમચંદજીની ચુનંદી વાર્તાઓનો અનુવાદ અંગ્રેજીમાં થયા વિના રહેવાનો તો નથી જ, કેમકે વર્તમાન હિંદી સમાજનું જીવતુંજાગતું ચિત્ર એમની રચનાઓમાંથી મળે છે એવું ભાગ્યે જ અન્યત્ર મળે.'

૧૯૩૦માં પંડિત બનારસીદાસજીએ એક પત્ર લખીને એમના જીવનની હકીકતો માગતા કેટલાક પ્રશ્નો પૂછેલા જેમાંના કેટલાક આ હતા: (૧) આપે વાર્તા લખવી કયારથી શરૂ કરી? (૨) આપની સર્વોત્તમ પંદર વાર્તાઓ કઈ કઈ? (૩) આપના પર કયા લેખકની શૈલીનો પ્રભાવ વધુ પડયો છે? (૪) આપની રચનાઓ મારફત આપને આજસુધી કેટલીક આવક થઇ હશે?

આ પ્રશ્નોના એમણે આપેલા ઉત્તરોમાંથી કેટ-

લીક માહિતીઓ ઉપયોગી છે: '(૧) ૧૯૦૭થી મેં વાર્તાઓ લખવી શરૂ કરી. સૌ પહેલો મારો વાર્તાસંગ્રહ ઇ. ૧૯૦૮મા 'ઝમાના પ્રેસ'માંથી 'સોઝે વતન' નામે બહાર પડ્યો; પરંતુ હમીરપુરના કલેક્ટરે મારી પાસેથી એ ખૂંચવી લઇ બાળી મૂક્યો હતો. તેના મનથી એ સંગ્રહ વિદ્રોહાત્મક જણાયેલો. (૨) આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જરા મુશ્કેલ છે. આજ સુધીની બસો ઉપરાંત વાર્તાઓમાંથી કઇ ચૂંટવા બેસું? પણ સ્મરણ પર આધાર રાખી જણાવું છું: બડે ઘરકી બેટી, રાણી સારંધા, નમકકા દારોગા, સૌત, આભૂષણ, પ્રાયશ્ચિત્ત, કામના, મંદિર ઔર મસ્જિદ, ઘાસવાલી, મહાતીર્થ, સત્યાગ્રહ, લાંછન, સતી, લૈલા અને મંત્ર. (૩) મારા પર કોઇ એક લેખકની શૈલીનો ખાસ પ્રભાવ નથી પડ્યો; પણ પંડિત રતનનાથ દર લખનવી અને ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની કંઇક અસર પડેલી કહી શકું. (૪) આવકનું તો કંઈ ન પૂછવું! પહેલાંનાં સર્વ પુસ્તકોનો અધિકાર પ્રકાશકોને જ આપી દીધો. 'પ્રેમ-પચીસી,' 'સેવાસદન' 'સમસરોજ,' 'પ્રેમાશ્રમ,' 'સંગ્રામ' વગેરે માટે હિંદી પુસ્તક એજન્સીએ એક વખત ત્રણ હજાર રૂપિયા આપ્યા. 'નવનિધિ' માટે આજ સુધી લગભગ ૨૦૦ રૂપિયા મળ્યા છે. 'રંગભૂમિ' માટે દુલારેલાલજીએ ૧૮૦૦ રૂપિયા આપેલા ને સંગ્રહોના સો બસો રૂપિયા મળ્યા. 'કાયાકલ્પ,' 'આઝાદ કથા,' 'પ્રેમતીર્થ,' 'પ્રેમ–પ્રતિમા,' અને 'પ્રતિજ્ઞા' મેં જાતે છપાવી; પણ હજી સુધી માંડ ૬૦૦ રૂપિયા તેમાંથી વસૂલ થયા છે ને પ્રતો બધી પડી રહી છે. પરચુરણ લેખોથી મહિને લગભગ ૨૫ની આવક થાય છે. ઉર્દૂ અનુવાદોમાંથી પણ આજ સુધીમાં વધુ નથી મળ્યા. 'રંગભૂમિ' અને 'પ્રેમાશ્રમ' બંનેનો અનુવાદ ૮૦૦માં આપી દીધો, કારણ કોઇ છાપવાવાળો નહોતો મળતો.

અંદરની વાત તો એ છે કે મારો કોઇ પણ પ્રયાસ આજ સુધી સ્વાવલંબી નથી નીવડ્યો. 'હંસ'નો માર બહુ બોજો ઉઠાવવો નથી પડતો, પણ 'જાગરણ'નો બોજો અસહ્ય બનતો જાય છે. એકવાર એને શરૂ કરવાની મૂર્ખાઇ કરી ચૂક્યા પછી એને બંધ કરવામાં મારી સુબુદ્ધિ બાધક બને છે. મારામાં એ બંને પત્રો બંધ કરી દેવાની હિંમત હોત તો હું આ બધી પરેશાનીમાં ન પડત; પણ એટલી હિંમત હું નથી કરી શકતો.'

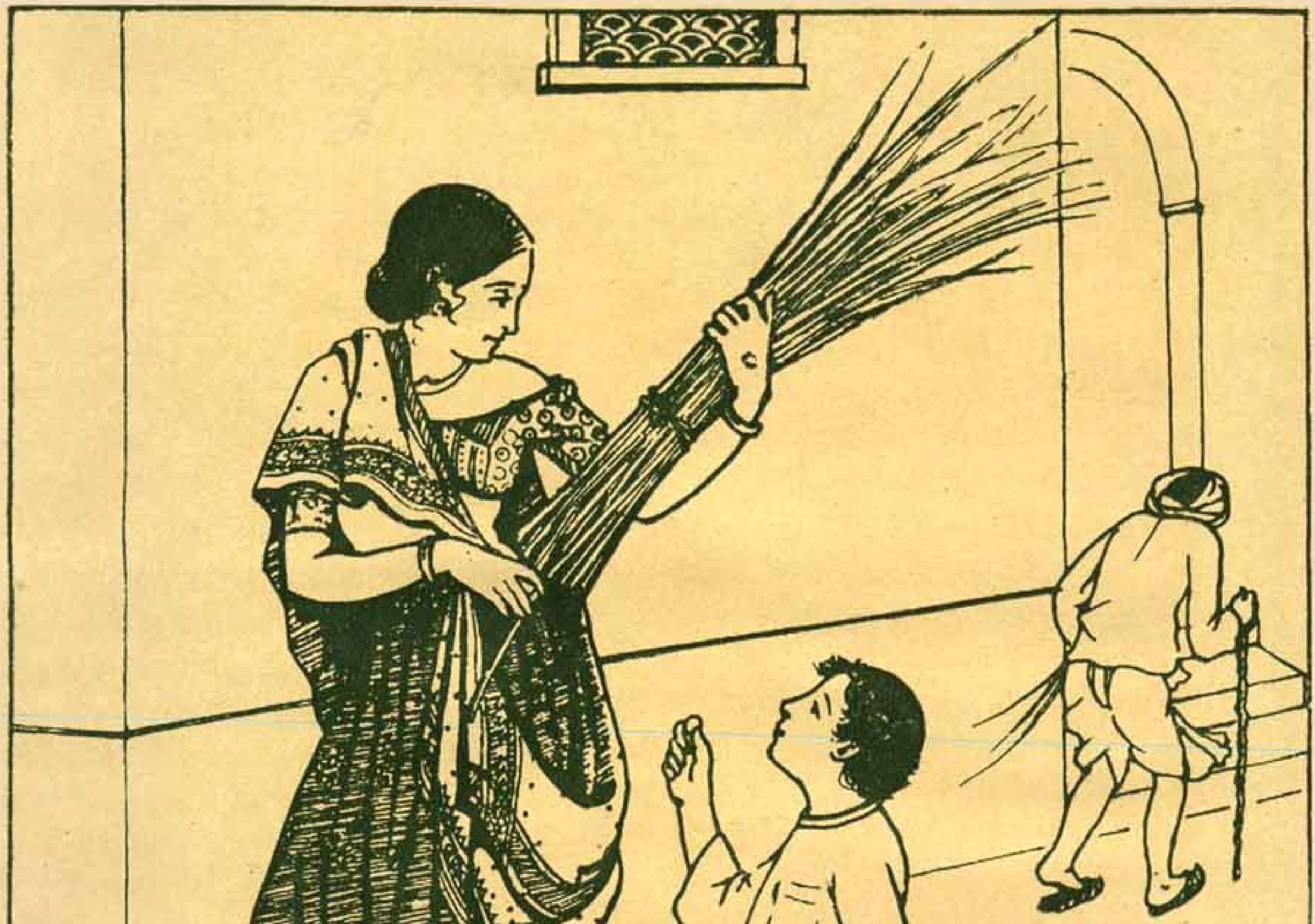
પ્રેમચંદજી અને કવિવર રવીન્દ્રનાથનો મેળાપ કરાવી આપવાની પં. બનારસીદાસજીને બહુ ઉમેદ હતી. પણ એમની એ મનની મનમાં જ રહી ગઇ. પ્રેમચંદજીને શાંતિનિકેતન બોલાવવા કેટલાંયે પ્રયત્નો કર્યા, પણ વ્યર્થ. એક વાર તો શંકા યે થઇ હતી કે એમણે જાણી-જોઇને એ નિમંત્રણની ઉપેક્ષા કરી છે. પણ કાશીમાં રૂબરૂ મળ્યા ત્યારે એમણે ખુલાસો કરેલો કે પોતાની પત્ની અને બાળકોને છોડી પોતે એકલા કવિવરનાં દર્શનાર્થે જવા નહોતા ઇચ્છતા, અને કુટુંબને લઇને જવા જેટલા પૈસા એમની પાસે હતા નહિ! હિંદીના સર્વશ્રેષ્ઠ કલાકારની આ આર્થિક પરિસ્થિતિ સાંભળીને કોને દુઃખ ન થાય?

પંડિતજીને એક પત્રમાં પોતાની આકાંક્ષાઓ વિષે લખતાં તેમણે લખેલું કે 'મારી આકાંક્ષાઓ કંઇ નથી. આ સમયે તો સૌથી મોટી આકાંક્ષા એ જ છે કે આપણે સ્વરાજ્ય-સંગ્રામમાં વિજયી થઇએ. ધન યા યશની લાલસા મને નથી રહી. ખાવા જેટલું મળી જ રહે છે . . . શાંતિથી બેસવું પણ મને નથી ગમતું. સાહિત્ય અને સ્વદેશને માટે કંઇ ને કંઈ કરતો રહેવા જ હું ઇચ્છું છું . . .'

અલબત્ત પ્રેમચંદજી જો ઓછા આદર્શવાદી હોત, સરકારી નોકરી એમણે ન છોડી હોત તો એ માલેતુજાર ભલે ન બનત, પણ એમના કુટુંબને સદાના ભિખારી સાહિત્યજગત સમક્ષ હાથ લંબાવવાનો વારો તો ન જ આવત; એમનો પરિવાર, એમની જીવનસંગિની અવલંબનહીન ન રહેત. પણ એ એક આદર્શની ટેકને કારણે જ એમનું જીવન ખરેખરો જીવનવિગ્રહ બની રહ્યું. એ ગરીબી સામે લડ્યા, સામાજિક કુરૂઢીઓ જોડે લડ્યા, સાહિત્યિક કુટેવો સાથે લડ્યા, અંધવિશ્વાસુઓથી લડ્યા અને હિંદુસ્તાન માટે પણ લડી છૂટ્યા.

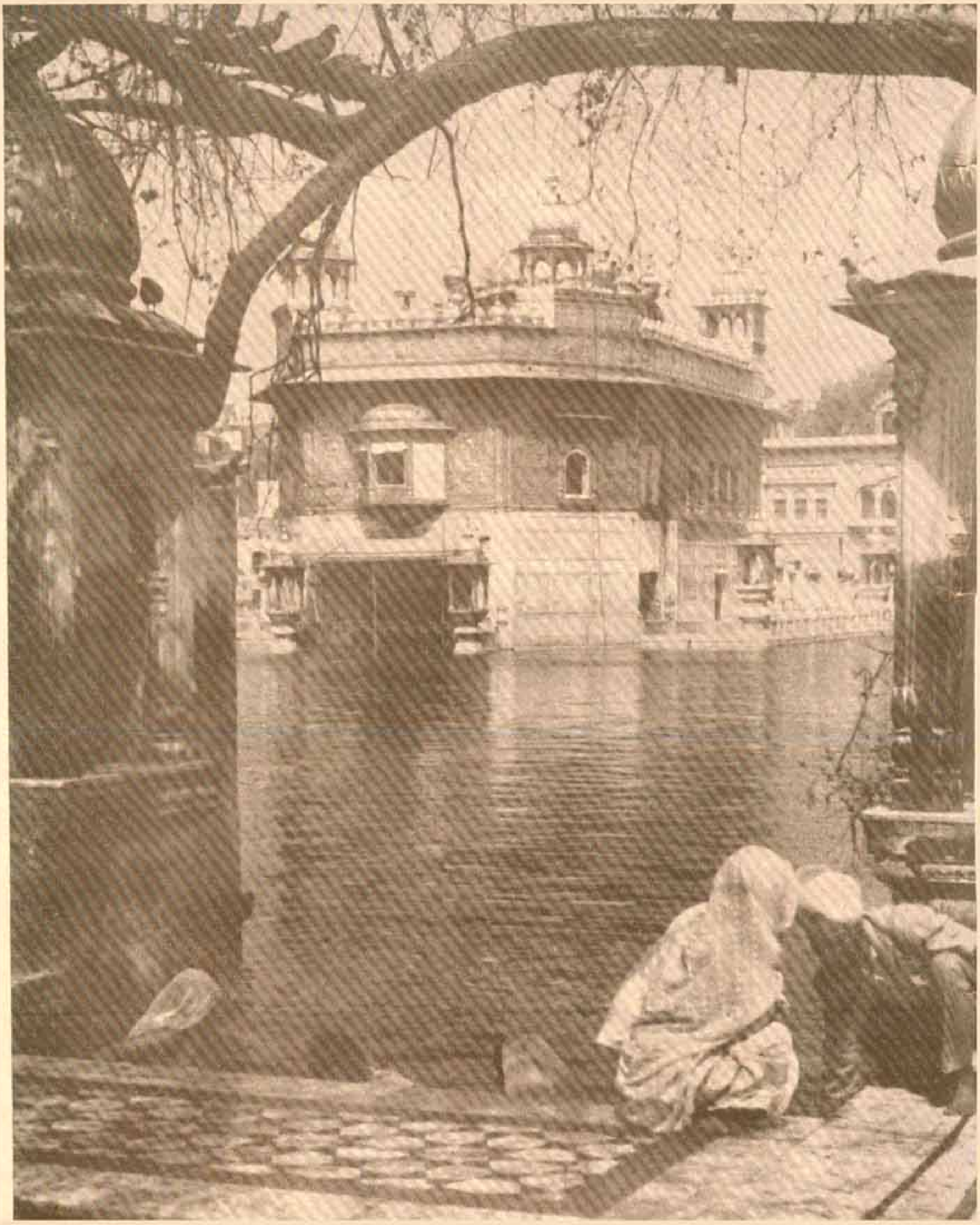
સાહિત્યમાં એ ઉજ્જ્વલ–કીર્તિ છે; છતાં યે શોધનારાઓ એમની કલામાં કદાચ ખોડ કાઢશે; કલાકાર તરીકે એમના સ્થાનમાં કદાચ મતભેદ ઊભો કરશે. ભલે; પણ એક ઇન્સાન તરીકે તો કોઇ એમનામાં ખોડ કાઢી શકે એમ નથી. એ રીતે તો પોતા પાછળ તેઓ એક એવું ઉદાહરણ મૂકતા ગયા છે જે ઊગતી જુવાનીને સદા હિંમત અને મર્દાનગી સાથે ઉદ્યમ અને સહનશીલતાના એક ઉત્તમ પ્રતીકની ગરજ સારશે.

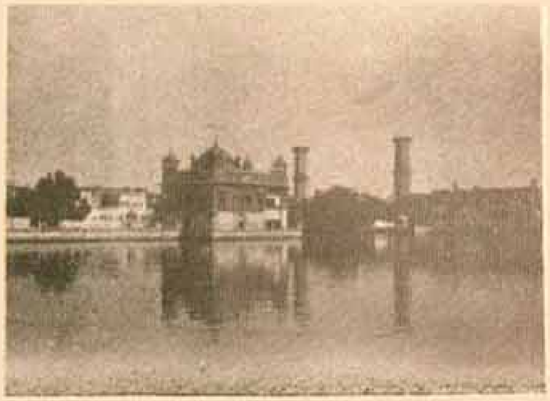
અશોક હર્ષ

દાતણવાળી

ચિત્રકાર · બંસીલાલ (ગુજરાત કલાસંઘ)

અમૃતસરનું સુવર્ણમંદિર

ફોટો • શ્રી નગીનદાસ નાલાવાળા

એક તારાનો આપઘાત

શું? તારાઓ પણ? હા; આકાશી પદાર્થો પણ આપઘાત કરે છે. જ્યાં જીવન એ ક્ષય છે ત્યાં આપઘાત એ જ સ્થાપિત અવસ્થા છે. કોઇને વહેલી, કોઇને મોડી. દાખલા તરીકે આપણા ચન્દ્રને એ સૌથી પહેલી આવશે; અને પૃથ્વી કે સૂર્યના ઠર્યા પહેલાં જ એ આપઘાત કરી કદાચ, સાથે પૃથ્વીનો પણ પ્રલય નિપજાવશે. . .

ગયા જાન્યુઆરીમાં, માઉન્ટ વિલ્સન વેધશાળાએ આજથી સિત્તેર લાખ વરસ ઉપર એક તારાએ કરેલા આપઘાતને જોવો શરૂ કર્યો છે! સેકંડના ચાર હજાર માઇલની ઝડપે એ તારો તૂટતો જાય છે. તેનું ઉષ્ણતામાન (ગરમી) ત્રણ લાખ અંશનું છે ને પ્રકાશ તો આપણા બે લાખ સૂર્યો એકઠા કરીએ એટલો! વિનાશ પામતા જઇ છેવટે તેનો પિંડ ન્યૂટ્રોનથી કાળો બની જશે એમ માનવામાં આવે છે.

આજથી સિત્તેર લાખ વરસ પહેલાં બનેલા એ બનાવની આપણને અત્યારે જ ખબર પડે છે તેનું કારણ? કારણ માત્ર એટલું જ કે પૃથ્વી પર પહોંચતાં તેના પ્રકાશને એટલા વરસ લાગ્યાં. જેમ આપણી આંખમાં અત્યારે પ્રવેશતું સૂર્યનું કિરણ સૂર્યમાંથી તો આઠ મિનિટ પહેલાં નીકળી ચૂક્યું હોય છે, તેવી જ રીતે ૪૨,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ માઇલ દૂર આવેલા એ તારાનો અત્યારે આપણને મળતો પ્રકાશ, પ્રકાશના ગણિત અનુસાર તેમાંથી તો સિત્તેર લાખ વરસ પહેલાં નીકળ્યો હશે.

પ્રકાશને પણ માપી લ્યો

આ વાસ્તવદર્શન પછી આપણા માથા પર સતત પ્રકાશતા તારાઓ પ્રત્યેની કુતૂહલવૃત્તિ કંઇક વધવા માંડશે. માણસને એવું કુતૂહલ તો પ્રથમથી જ આવેલું. પણ આજના વિજ્ઞાનનાં વાસ્તવદર્શી સાધનો તેને લભ્ય ન હોઇ તે કશી ચોક્કસતા પર નહોતો આવી શક્યો. એટલે જ એરિસ્ટોટલ જેવા પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનના આદ્ય દૃષ્ટાને યે એ તારાઓને આકાશમાં ટમટમતા ગેબી દીવા માનીને સંતોષ લેવો પડ્યો હતો!

પણ આપણને તો આજે વિજ્ઞાનનો સધારો જેવો-તેવો નથી. હજી થોડાં વરસ પર તો કોઇને એ માન્યામાં ન આવત કે સો માઇલ દૂર બળતી મીણબત્તીની ગરમી કોઇ યંત્રથી માપી શકાય. પણ આ સદીના વિજ્ઞાનના વિકાસે આપણને આપેલું થર્મોકપલનું યંત્ર એ માન્યતા સિદ્ધ કરી બતાવે છે. આપણી આંખે જણાતા ઝાંખામાં ઝાંખા તારાને યે તે યંત્ર ૬૩૨ ગણો મોટો બતાવી શકે છે, તેની પ્રસરણ પામતી શક્તિ માપી શકે છે, એટલું જ નહિ, પણ મિનિટે મિનિટે તારાઓના પ્રકાશમાં પડતો ફરક પણ તે વડે માપી શકાય છે.

દુનિયાનો સૌથી રસમય વિષય

અવકાશમાં છુટ્ટે હાથે વેરાએલા એ અગ્નિપુંજો જેટલો રસગર્ભ વિષય દુનિયામાં ભાગ્યે જ કોઇ મળી આવશે. આપણી આખી સૂર્યમાળાને માત્ર એક બિંદુ જ કલ્પીએ તો યે નજીકમાં નજીકનો તારો એના પ્રમાણમાં એથી પોણોસો વાર દૂર રહે. બિંદુરૂપ એ વિશાળ સૌરજગતમાં પછી પૃથ્વીનું સ્થાન તમે ક્યાં શોધવા બેસવાના? ત્યારે એવા તો અનેકવિધ તારાઓ ને તારકરજ જ્યાં વેરાએલી પડી છે એવા અવકાશના ઊંડાણ ને અનંતની સીમાઓનો પાર લાગે ખરો?

ને આ તારાઓનું નિરીક્ષણ તેમના પ્રમાણમાં માત્ર આપણા જ નહિ પણ સારા સૌરજગતના યે અલ્પ આયુષ્યનું આપણને ભાન કરાવે છે. કરોડો વર્ષથી તે પ્રકાશતા રહ્યા હોવા છતાં હજુ કરોડો વર્ષ સુધી તો એ જેમના તેમ પ્રકાશતા રહેવાના. એમનું ગુરુત્વાકર્ષણ પણ એટલું જબરૂં છે કે તેમના માર્ગમાં આવનારા કોઈ નાનાસૂના આકાશી પિંડના તો ફુરચે-ફુરચા ઊડી જાય. ખુદ આપણું સૌરમંડળ જ એવા ઉત્પાતથી બન્યું છે ને!

એવો જ એક ઉત્પાત ગયા જુલાઇમાં જ ઓહાયોના એક ખગોળદૃષ્ટાની દૂરબીને જોયો. આકાશમાં

લાસટી નામના તારાના ગુચ્છમાં એક નવા જ તારાનો ઝગઝગાટ તેણે દેખાડી આપ્યો. એ ઍમેટર દ્રષ્ટા ગેલ્ટીઅને તરત હાર્વર્ડની વેધશાળાને તેની ખબર આપી ને પછી તો આખા અમેરિકન રાષ્ટ્રનાં દૂરબીનો એ નવા તારાનું નિરીક્ષણ કરવા મંડી પડ્યાં.

આ નવો તારો ધીમેધીમે ધ્રુવ જેટલો પ્રકાશમાન થતો ગયો, બે દિવસ તો એ ખૂબ ચળક્યો, પણ પછી ધીમેધીમે ઝાંખો થતો ગયો. ખગોળવેત્તાઓએ તરત નકશા હાથ લીધા ને શોધી કાઢ્યું કે એ જ તારો ઠેઠ ૧૮૯૩ના ઑક્ટોબરની ૧૧મીએ એક ફોટોગ્રાફિક પ્લેટ પર ઝાંખો જેવો જણાએલો.

એવી રીતે અચાનક ફાટી નીકળી સાદૃશ્ય બનતા તારાની સંખ્યા આજ દિવસ સુધી માત્ર સીત્તેરે જ પહોંચી છે. પહેલવહેલો એ પ્રકાર ઇ. ૧૫૭૨માં મહાન ડેન ખગોળજ્ઞ ટાઇકો બ્રાહીએ જોએલો.

છેલ્લો એ પ્રકાર ૧૯૩૪માં નજરે પડેલો. વરસમાં બે વાર ફાટી નીકળી, છેવટ ઠરી જઈ એ તારો અત્યારે હર્ક્યુલિસના ઝુમખામાં અદૃશ્ય થઇ ગયો છે.

વિશ્વની વંશાવલિ

સૂરજ સહિત આકાશમાં જે તારાઓ આપણે જોઇએ છીએ તે એટલા તો ગરમ છે કે તે પર સજીવતા તો બીલકુલ ન સંભવે! સૂર્યમાંથી ઊડેલા ગ્રહોના ટુકડા પણ પહેલાં એ જ હરોળમાં હતા, પરન્તુ કાળાંતરે તે ઠરતા ગયા. શીતભવનના એ પ્રકારમાં પૃથ્વી બનેલા આપણા ગ્રહ પર કોઇ અચોક્કસ કાળે, કોણ જાણે કેમ, ક્યારે ને શા માટે, પણ જીવનનો આવિર્ભાવ થયો. જન્મ અને મૃત્યુ સિવાય જેમાં બીજો કોઇ ઉપક્રમ નહોતો એવી સાદી હસ્તીથી તેની શરૂઆત થઇ; અને આજે તો જીવનનાં સર્વે બળો એકત્ર બની આશાઓ ને આકાંક્ષાઓ, પ્રેરણાઓ અને અભિલાષાઓનો સુંદર સુમેળ સાધી રહ્યાં છે.

આકાશનાં ઊંડાં પાણીનો તાગ પામવાની નેમ મનુષ્યની આંખોમાં નહોતી ઝબકી ત્યાર પહેલાંના કોઇ અગોચર કાળથી વિશ્વની વંશાવલિ ચાલતી રહી છે.

આકાશમાં જે આસમાની રંગના તારાઓ જણાય છે તે તો હજુ જેવા ને તેવા જ બળતા રહ્યા છે. ઇન્ટરફેરોમિટર યંત્રથી તેમાંના કેટલાકનો વ્યાસ તો પચાસ લાખથી તે ચાર અબજ માઇલ સુધી જણાયો છે.

એમનાથી કંઇક ઠંડા પડેલા તે આપણને દેખાતા પીળા રંગના તારાઓ. એમની જ કક્ષામાં આપણો સૂર્ય પણ આવી જાય!

લાલ રંગના તારાઓના જુદા જુદા પ્રકારો તો પીળા તારાઓથી યે ઊતરતી કક્ષાના.

પણ આકાશમાં આપણી નરી આંખે દેખાતા તારા કરતાં તો ન દેખાતા અનેક તારાઓ દૂરબીનો દેખાડી આપે છે. અને એ તારાઓનું છેટું તમે કલ્પી શકો છો? ધારો કે કલાકના બસો માઇલની ઝડપે આપણે અહીંથી ઊપડીએ તોપણ પૃથ્વીની નજીકમાં નજીકના તારા પર પહોંચતાં આપણને ૧૩,૩૨૯,૬૨૫ વરસ લાગે! પાસેમાં પાસેના એ તારાનું પૃથ્વી પર પડતું કોઇ પણ કિરણ એ તારામાંથી નીકળ્યાને તો ચાર વરસ થઇ ગયાં હશે!

એમનાં જન્મ જાત ને જીવન

તારાઓ માટે જ શોધાએલા સ્પેક્ટ્રોગ્રાફમાં હવે તો તારાઓના ફોટા લઈ તેમાંના પટ્ટાઓ પરથી વિજ્ઞાનીઓ નક્કી કરી શકે છે કે તારો કયા પદાર્થનો બનેલો છે, તે નવો છે કે જૂનો છે, તેની ઝડપ કેટલી છે અને તે પૃથ્વીની પાસે આવે છે કે દૂર ખસે છે. આકાશમાં જણાએલો નાનામાં નાનો તારો પૃથ્વીથી સહેજ મોટો છે ને મોટામાં મોટો તો આપણા દશ લાખ સૂર્યોને સમાવી દે એવડો જણાયો છે!

કોઇ કોઇ તારાઓ વળી જોડકે રહેલા હોય છે, જે તારકયુગલ (binary stars) કહેવાય છે. સૂર્યના અરધાથી માંડી ત્રણ ગણા કદના એ હોય છે. એક બીજાની આસપાસ ફરતા એ યુગલનું ગુરુત્વમધ્યબિંદુ પણ એક જ હોય છે. હર્શલ પછી પ્રો. પિકેરિંગે એમના વિષે ઘણી હકીકતો બહાર આણી છે.

હવે સૌથી મોટો સવાલ આપણને એ તારાઓની ઉત્પત્તિ વિષેનો ઊઠે છે. અત્યાર સુધી તેમની ઉત્પત્તિ નિહારિકાઓમાંથી જ મનાતી, પણ પ્રોફેસર મૅક્સ વૂલ્ફે ઠરી ને કાળી પડી ગએલી અવકાશમાંની કેટલીક નિહારિકાઓના ફોટા લીધા પછી એ કોયડો ઊભો થયો છે કે તારા નિહારિકાઓના જનક છે કે નિહારિકા તારાઓની જનની છે! હજુ સુધી વિજ્ઞાન તેનો ચોક્કસ જવાબ આપી શકવાની કક્ષાએ આવ્યું નથી, પણ

છેલ્લી પા સદીમાં જ તેણે સાધેલી પ્રગતિ જોતાં એ ઉત્તર સવેળા મળી રહેશે એ માનવું અતિશયોક્તિભર્યું નથી. અવસાન સમયે તારાઓનો રંગપટ નિહારિકા જેવો બની જાય છે એ તો સિદ્ધ છે. ને એ પરથી અનુમાનો યે ઘણાં દેરાય છે; પણ એમાંના કોઇને સ્થાપિત સત્ય તરીકે ગણી લેવાને હજુ વાર છે.

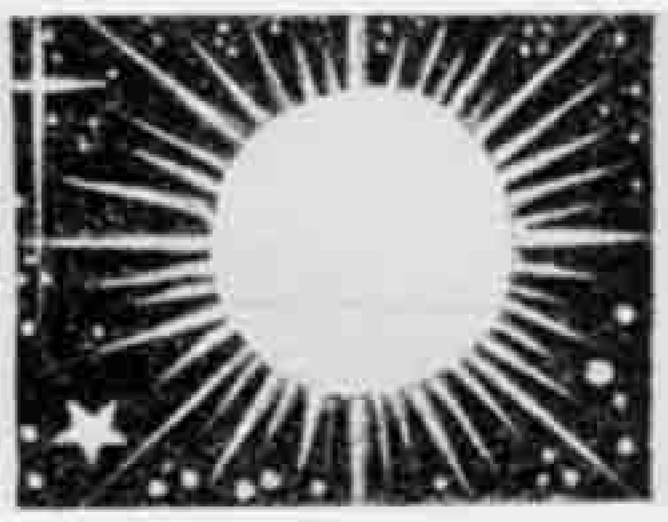
પણ આ તારાઓનાં જીવનને આપણું કાળનું ધોરણ તો બંધબેસતું ન જ થાય. આપણી કલ્પના પણ ભાંગીને ભુક્કો થઇ જાય એટલાં વરસ તો એ તારાઓને ઉત્ક્રાન્તિના એક તબક્કાથી બીજા તબક્કામાં પહોંચતાં થાય છે. એમના આવરદાનો કંઇક ખ્યાલ આટલા પરથી આવશે કે, ડૉ. શૅપ્લેના કહેવા પ્રમાણે, બે લાખ વરસ તો તેમની જિંદગીમાં એક નિમિષ સમાન છે.

અલબત્ત, આપણા સૂર્ય કરતાં તો તેઓ અનેકગણા વિપુલ છે ને એટલા જ ગણા પ્રકાશમાન છે; પણ એ વિપુલ પ્રસરણને એક રીતે ધીમું મોત જ કહી શકાય. ને તે કેવું જલદ હોય છે એ તો આપણે શરૂઆતમાં જ જોઇ ગયા.

આ બધું જાણ્યા પછી રોજ ને રોજ આકાશ પ્રત્યે નખાતી આપણી ઉપેક્ષાભરી નજર શું અફર જ રહેવાની? એક સૂર્યથી જ જેમને નિસ્બત રહેલી છે એવો આપણો મોટો ભાગ જાણે કે એકલી આકાશગંગામાં જ ત્રણ અબજ સૂર્ય રહેલા છે તો? તારાઓની શકિતનું પ્રસરણ પણ દર ચોરસ ઇંચે આપણા સૂર્ય કરતાં હજારોગણું હોય છે. આપણે તેમને રાક્ષસસૂર્યોનું જ નામ આપી શકીએ. મોટામાં મોટા તારાઓ તો આપણા દસ લાખ સૂર્યોને ગળી જાય એવડા હોય છે; નાનામાં નાના આપણી પૃથ્વી જેવડા. મોટા તારાઓના પ્રકાશ આગળ આપણો સૂર્ય તો જબરી સર્ચલાઇટ પાસે આગીઆ જેવો જ લાગે. છતાં સૂર્ય આપણને વધુ પ્રકાશિત દેખાય છે તેનું કારણ એ કે, એ માત્ર આપણાથી ૯,૨૯,૦૦,૦૦૦ માઇલ જ છેટે છે જ્યારે નજીકમાં નજીકના તારાનું યે અંતર પૃથ્વીથી ૨૫,૫૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ માઇલ રહેલું છે.

એટલે દૂર પ્રકાશતા એ તારાઓ, કે જેમનામાં અનેક સૂર્યોનો સંભાર ભર્યો પડયો છે, તેમને ગ્રહો ન હોય એ સંભવિત છે ખરૂં? કદાચ હોય પણ! પરંતુ એ જાણવાનાં હજુ આપણી પાસે બીલકુલ સાધનો નથી.

આપઘાત!

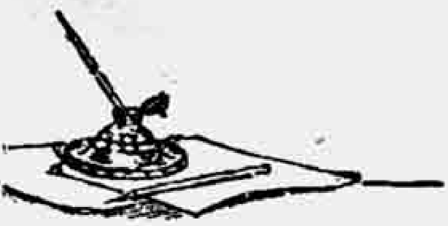
સૂર્ય એ આપણી નજીકમાં નજીકનો તારો ગણાય. દર મિનિટે પચાસ કરોડ ટન પ્રકાશ એ અવકાશમાં છોડે છે. એથી એનું વજન દિન પર દિન ઘટતું જ જાય છે એ હવે સુવિદિત છે. પણ દરેક તારાનું યે એમ જ બને છે, ને એમ જ આપણી આકાશગંગાની બહાર આવેલી વીસ લાખ નિહારિકાઓનું બને છે.

ત્યારે સવાલ એ ઊઠે છે કે આ બધા તારાઓમાંથી પ્રસારણ પામતી જતી એ શકિતનું શું થાય છે? પ્રો. રિચી વિલ્સન જણાવે છે કે અવકાશ ગુંબજને આકારે હોઈ બધું પ્રસરણ તેને છેડે પહોંચી પાછું વળવાનું. સંભવ છે કે આપણાથી એક કરોડ ને ચાલીસ લાખ પ્રકાશવર્ષ (એક પ્રકાશવર્ષ એટલે આપણા ૨૮૬૫,-૩૯,૬૦,૦૦,૦૦૦ માઇલ) દૂર આવેલી સ્પાઇરલ નિહારિકાથી યે એ ગુંબજનો છેડો હજાર ઘણો દૂર હોય. મનુષ્યની આંખ તો શું પણ કલ્પના યે એ સીમા ગ્રસવા અશકત છે ને એ રીતે તો બ્રહ્માંડ અનંત જ રહે છે.

આમ આપણે જોયું કે આકાશમાંનો દરેક તારો પ્રસરણ દ્વારા પોતાનું વજન ઘટાડતો આવે છે. વિજ્ઞાનીઓ ગરમી ને પ્રકાશના એ વ્યયની મોજણી માટે 'કદ' શબ્દ વાપરે છે, કારણ 'વજન'ની આપણી કલ્પના સાપેક્ષ રહી છે. એ રીતે પોતાના અસ્તિત્વમાં આવ્યાના કાળથી તે આજ કરોડો વર્ષ થયાં દરેક તારો પોતાનું 'કદ' ગુમાવતો જ રહે છે ને એને લઇને જ, શરૂઆતમાં આપણે જોઇ ગયા તે તારા મુજબ, સૌ તારાને એવો આપઘાત કરવાનો સમય તો આવવાનો જ!

ત્યારે આવી રીતે પ્રસારણ દ્વારા વેડફાઇ જતી બધી શકિત કયાં જતી હશે? તેનું શું થતું હશે? પ્રસરણનાં કેન્દ્રો તો હળવે હળવે ઠરીને નાશ પામે જ છે અને છતાં અનેક નવાં સ્વરૂપો યે આકાશમાં ફૂટી નીકળે છે. એ પરદા પાછળનો ભેદ શો હશે? શું વૃદ્ધિ અને ક્ષયના કાયદાથી અલિપ્ત, આ ગભીર ઊંડાણને પેલે પાર પરમાણુથી તે વિશ્વો સુધીની ઘટમાળ રચતી ને એ વેડફાએલી શકિતને ફરી ચૈતન્યપૂર્ણ કરતી કોઇ મહાશકિત રહેલી હશે? કે શાશ્વત વિશ્વની કલ્પના એ પણ મૂર્ખાઇ છે? को हि विज्ञातुमर्हति। **'અનિકેત'**

સાહિત્યનાં અંગ

૨-વાર્તા

લેખક- **સુરેશ દીક્ષિત** એમ.એ.,એમ.એસસી.

માનવના જ્ઞાન સાથે તેની માનસિક જરૂરીઆતો વધતી જાય છે. જીવનમાં સૌથી મોટી જરૂરીઆત વાંચનની છે. એને પહોંચી વળવા જાતજાતનાં લખાણો અને ભાતભાતનું સાહિત્ય છપાય છે. અગાઉ એક પુસ્તક લખતાં વર્ષો લાગતાં તેવાં પુસ્તક આજે મહિનાઓમાં બહાર પડે છે. જીવનના વેગ સાથે સાહિત્યનો વેગ પણ વધ્યો છે. ઝડપથી જતી ગાડીમાં, પલકમાં પસાર થતાં વિમાનમાં, લાંબી નવલકથા કે કાવ્ય વાંચવાની નવરાશ નથી હોતી. જલ્દી કાર્ય પૂરાં કરી નાખવાની તીવ્ર ઇચ્છામાં ટૂંકી વાર્તાના શોખનું મૂળ હશે. અધીરાઇ એ નવા જમાનાનું લક્ષણ છે. સામુદાયિક વાંચનની માગણીને પહોંચી વળવા સાહિત્યના કારખાના જેવા લેખકો ઊભા થયા. ઘણે અંશે કલા અને સર્જનના પ્રાણ ઊડી ગયા.

ટુંકાવેલી નવલકથા એ વાર્તા નથી. વાર્તા જીવનના એક દિવસ જેવી છે. નવલકથામાં લાંબા જીવનની ગૂંથણી હોય છે, જ્યારે વાર્તા તો ફક્ત એકાદ પ્રસંગ કે વ્યક્તિની મનોદશાનું ચિત્ર હોય. નવલકથા સીનેમાની ફિલ્મ જેવી છે જ્યારે ટૂંકી વાર્તા ચિતારાના સુંદર ચિત્ર જેવી છે. ચિત્રમાં જેમ એક જ પ્રસંગ કે વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન કરાવાય તેમ ટૂંકી વાર્તા પણ એક જ નાનું દર્શન કરાવે. નાની વાર્તા બુદ્ધિને જાગૃત કરી, હૃદયના ભાવને ઉત્તેજી વાચકની કલ્પના ઉપર પ્રસંગ છોડી દે. વાર્તાના વાંચનથી કુતૂહલ રહે અને સંતોષ ન થાય. વાર્તા રસ-સરોવર નહિ પણ રસ-બિંદુ હોય. સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન નાટક અને નવલકથા વચ્ચે છે. નાટકના એક પ્રવેશ જેવા રસથી વાંચકને અધીરો કરી મૂકે.

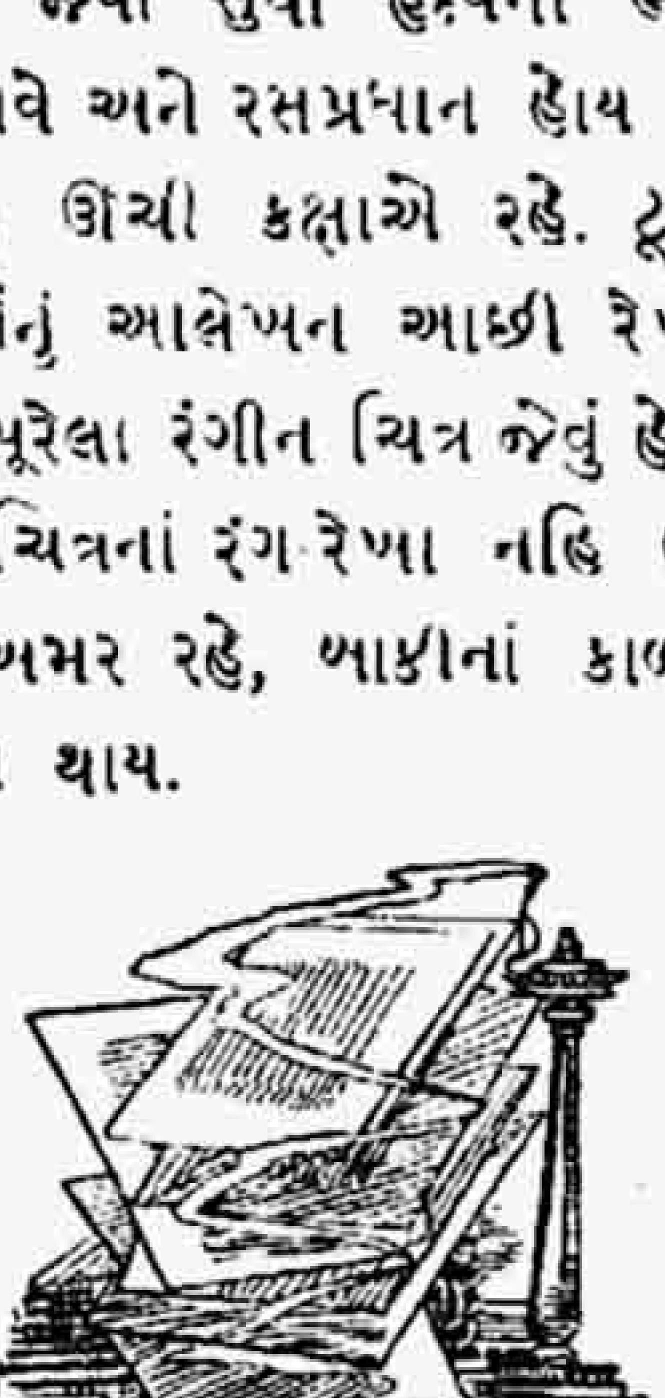
વિચારની આપલે કરવી, એકબીજા સાથે વાતચીત કરવી એ માનવજીવનનું લક્ષણ છે. માણસ સિવાય બીજાં કોઇ પ્રાણી એકબીજા સાથે વિચારનો વિનિમય કરતાં નથી. સુખદુઃખની વાત કરવી એ પણ માણસાઈનો ઇજારો છે. વાર્તા એટલે નુસ્ખો કે કહાણી નથી. બીરબલ અને અકબરની વાતો શેતરંજના ખેલ છે. તેમાં કળા કરતાં ચાતુર્ય વધારે છે. વાર્તામાં બુદ્ધિની યુક્તિ પ્રયુક્તિને અવકાશ હોય, પણ તે વસ્તુની સંકલનામાં વિશાળ કલ્પના અને ઊંડા નિરીક્ષણ વડે જીવનમાંથી ઉપજાવી કાઢેલા પ્રસંગ ઉપર વાર્તા રચાય. સત્ય ઘટના અને સજીવ પાત્રોનું સામ્ય રસકેન્દ્ર બને. વાર્તા વાંચતાં જ 'અશક્ય' લાગવા માંડે કે તરત જ તેનો રસ ઊડી જાય. આપણા સાહિત્યમાં પંચતંત્ર, પંચદંડ, બત્રીસ પુતળીઓની સુરમ્ય વાતો છે પરંતુ તેમાં 'અશક્ય' લાગતાં એવાં તત્ત્વો છે કે જેથી નાનાં બાળકોના સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન જતું જાય છે. ચીરમાંથી ચીર નીકળતાં હોય તેમ એક વાર્તામાંથી અનેક વાર્તા નીકળે અને જાનવરો, ભૂત તથા માણસોનો ભેસાડેલો મેળ આનંદ આપે. પરંતુ એ આપણા જગતની વાત નથી એમ લાગ્યા કરે. છતાં એ 'અરેબીઅન નાઇટ્સ' જેવી વાતો એટલી બધી રસમુગ્ધ કરે છે કે તેમનું સ્થાન શુદ્ધ સાહિત્યમાં ઊંચું છે. ગમ્મત કે બે ઘડી મોજ એ શુદ્ધ સાહિત્યનું ધ્યેય નથી.

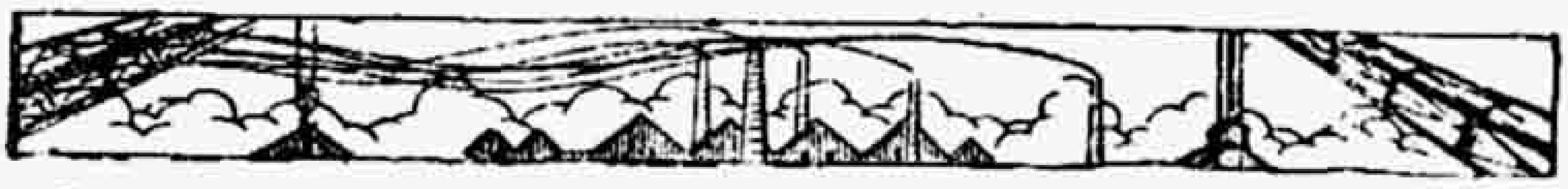
સાહિત્યની કોઈપણ ઊંચી કૃતિમાં તેના સર્જકના વ્યક્તિત્વની છાપ હોવી જોઇએ. પાત્ર અને પ્રસંગની સંકલનામાં એ વ્યક્તિત્વ જણાઇ આવે. ટૂંકી વાર્તાના લેખકને પોતાનો મત કે વિચાર દર્શાવવાનો અધિકાર ન હોય. નૈસર્ગિક વાતાવરણ અને સંયોગોમાં તેની સુંદરતા હોય. કોઇ મહાત્મા ગરીબને વરદાનથી તવંગર બનાવે એ નૈસર્ગિક તત્ત્વ ન જ કહેવાય. વરદાન કે શાપ ઉપર રચાએલી વાર્તા અદ્‌ભુત હોય પણ ઊંચી કક્ષાની ન કહેવાય. થોડાં પાત્રો અને તેમાંયે જીવન કે માનસનો પલટો દર્શાવતી વાર્તા રસમય હોય. વાર્તાના અંતમાં ઉપદેશ નહિ પણ કંઇક તાત્પર્ય હોવું જ જોઈએ. ઉદ્દેશપૂર્વક ઘડાએલી વાતો જાહેરખબર જેવી છે. લેખકનો મત ચર્ચતી વાતો વાદવિવાદ ચલાવતી સભા જેવી છે.

નાની વાર્તામાં વસ્તુની સંકલના અને પાત્રની ગતિથી એવો અણીનો પ્રસંગ આવે કે વાચક અંત જાણવા ઉતાવળો—અધીરો થાય. વાચકની આવી મનોસ્થિતિમાં તેને આભો બનાવે, અચંબો પમાડે કે નિરાશ

પમાડે તે રસમય વાર્તા નથી. નવીનતા, કુતૂહલ અને વધતો રસ વસ્તુની ઘટનામાં હોવો જોઇએ. લાંબાં વર્ણન કે અતિશયોક્તિને એમાં સ્થાન નથી. શરૂઆતથી જ વાચક વાર્તાના પ્રવાહમાં તણાય અને પ્રસંગ અણી ઉપર આવતાં જ તેનો અંત આવે તો રસ જળવાય. આવું તત્ત્વ બંગાળી વાર્તાઓમાં જડે છે. ફ્રાન્સની ટૂંકી વાર્તા પણ આથી જ અંગ્રેજી કરતાં ચડે છે.

ટૂંકી વાતમાં એક જ પ્રધાન સ્વર હોવો જોઇએ. રસને અનુરૂપ પાત્રનું વર્તન અને ખીલતું ચારિત્ર હોય. વાચક ઘડીભર સ્થૂળ જગતને ભૂલી વાર્તાના મનોજીવનમાં જીવે તો જ વાર્તાનું આલેખન સાર્થક ગણાય. આથી જ જીવનના સાચા પ્રતિબિંબની ટૂંકી વાર્તાની ખસુસ અગત્ય છે. જગતમાં જેમ દરેક માણસ સુંદર કે કદરૂપું નથી તેમ વાર્તા પણ એવા પાત્રથી રસમય બને એમ નથી. યુવાની અને પ્રેમ એ જ વાર્તાનો વિષય હોય એવું કંઇ નથી. વાત ગમે તે હો, પણ જ્યાં સુધી હૃદયના ભાવ ડોલાવે અને રસપ્રધાન હોય ત્યાં સુધી ઊંચી કક્ષાએ રહે. ટૂંકી વાર્તાનું આલેખન આછી રેખામાં પૂરેલા રંગીન ચિત્ર જેવું હોય. જે ચિત્રનાં રંગરેખા નહિ ઊડે તે અમર રહે, બાકીનાં કાળનો ભોગ થાય.

રશિયાના આંતરજીવનની વધુ ઓળખ આપતી

નવી સૃષ્ટિ

(ગયા અંકને અનુસંધાને પૂરૂં)

નિયમ મુજબ અમે થીએટરમાં ગયા. રશિયન જીવનની બધી બાજુઓમાં રસ લેનારા અમે ખાસ થીએટર ઉત્સવ (Moscow theatre festival) માટે મૉસ્કો ગયા હતા એટલે પ્રાચીન અને અર્વાચીન રશિયન કલાની સુંદર વાનગીઓની મઝા માણીએ એ સ્વાભાવિક હતું. એ દસ દિવસમાં ભજવાતાં નાટકો, ઑપેરા, બાલે વગેરેમાંથી અમારે માટે સારો જેવો કાર્યક્રમ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો.

પહેલે દિવસે અમે મૉસ્કોના ભવ્ય State Opera Bolshoi Theatreમાં ગયા. આ વિશાળ થીએટરમાં બે હજાર ઉપર માણસો સમાઇ શકે એવી સગવડ હતી. અસલ ઝારોના વખતમાં અહીં યુરોપના સારામાં સારા ઑપેરા ભજવાતા અને સારા યુરોપની શૉખીન પ્રજા લખલૂટ પૈસો ખરચી એ જોવા આવતી. સોનેરી રંગે રંગેલી ઝગમગતી ગૅલેરીઓમાં અસલ કીમતી વસ્ત્રોમાં સજ્જ થએલા રાજરાજવીઓ અને અમીર ઉમરાવો જ દેખાતા. સાધારણ મનુષ્યો તો એનો લાભ લેવાનાં સ્વપ્નાં પણ નહિ બાંધી શકતાં. આજે ત્યાં જ જ્યાંત્યાં પરદેશી પ્રવાસીઓ સાથે બેઠેલા કામદારો અને સાધારણ માણસો અમે જોયા. અમુક કારખાના માટે થીએટરની અમુક બેઠકો સાચવી રાખવામાં આવે છે. આ માટે બહુ જ થોડા પૈસા આપવા પડે. યુરોપના બીજા દેશોના થીએટરોની સરખામણીમાં અહીંનાં થીએટરોના દર નહિ જેવા જ ગણાય. સાંજે Prince Igor નામનો જે ઓપેરા અમે જોયો તેનાં સ્મરણો હજી તાજાં રહી ગયાં છે. જિંદગીમાં કદી અમે આવો ભવ્ય ઑપેરા જોયો ન હતો. એની સુંદર રચનામાં પ્રાચીન રશિયાનું બધું સૌંદર્ય સાચવી રાખેલું અમે જોયું. બારમી સદીમાં તુર્કોની રશિયા પર ચડાઇ એ એનું વસ્તુ. સંગીત ઓગણીસમી સદીનું હતું. સંધ્યા સમયે બદલાતા આકાશના રંગો અમે રંગભૂમિ પર દીઠા. રાત્રિની શાંતિમાં તુર્કી સંગીતની મધુરી લય અમે રંગભૂમિ પર સાંભળી અને સૂર્યોદયનું પલેપલે બદલાતું સૌન્દર્ય પણ અમે એ રંગભૂમિ પર જોયું. શત્રુઓએ એક ગામડાને આગ લગાડી તેના ભડકા આધે અંતરમાં જોયા, અને ધીરે ધીરે વધતા જતા ધુમાડાના ગોટાઓ અને આગની જ્વાળાઓ રંગભૂમિ પર જોઇને તો અમે છક થઇ ગયા! ધીરેધીરે વ્યાપી રહેલા અંધકારમાં લીન થઇ જતી આમતેમ ફરતી વ્યક્તિઓ વગેરે એ બધાંનું સંમિશ્રણ એટલું બધું સંવાદી હતું કે ઑપેરાના એ જુદાજુદા અંગો હોય એમ અમને મુદ્દલ ન લાગ્યું. સંગીતની અને નૃત્યની ધૂન ધીરેધીરે વધી જઈને ઑપેરાને અંતે એટલી

મસ્ત બની કે એ પૂરો થયા પછી પણ પાંચ મિનિટ સુધી અમે તદ્દન અવાક્ બની બેઠા અને તાળી પાડવાનું પણ અમને ભાન ન રહ્યું! **We were swept off our feet....** અમને હૉટેલ પર લઈ જવાને બસ ન હોત તો અમે શું કરત તે સમજાતું નથી.

રશિયન કલા જોવા આવનાર ચાળીસ દેશના બધા મળીને અઢીસો પ્રવાસીઓમાં કેટલાક તો જાણીતા કલાકારો કે કલારસિકો હતા. અમને બધાને રશિયન કલા સાથે સંબંધ ધરાવતી વ્યક્તિઓને મળવાની અને એ વિષય પર ચર્ચા કરવાની બધી તક આપવામાં આવતી હતી. કલાસમિતિ અને શિક્ષણસમિતિ સાથે ચર્ચા કરવાની અને થીએટર, મ્યૂઝિયમ કે થીએટ્રિકલ સ્કૂલમાં જઈ રંગભૂમિ માટે થતા પ્રયાસો જોવાની અમને તક મળતી અને આ બધામાંથી શીખવાનું પણ ઘણું મળતું.

બીજે દિવસે રાજ્યના શિક્ષણમંત્રી કૉમરેડ નૉવીત્સ્કી સાથે એમની ઑફિસમાં મેળાપ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. એમણે રશિયન ભાષામાં નૂતન રશિયામાં કલાની પ્રગતિ પર ભાષણ કર્યું અને એનું ભાષાંતર અંગ્રેજી, જર્મન અને ફ્રેંચ ભાષામાં કરવામાં આવ્યું. આ બધું અમને ન ગમતું, પણ એના વગર ચલાવી શકાય એમ ન હતું. ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષાંતરો કાંઈક ઠીક હતાં, પણ અંગ્રેજી ભાષાંતર તો ઠેકાણા વગરનું જ હતું.

નૂતન રશિયામાં રશિયાની જૂની કલાને સાચવી રાખવામાં આવી છે પણ એને રહસ્યવાદ, આશાવાદ વગેરે વાદોથી બચાવી લેવામાં આવી છે. નૂતન રશિયા રહસ્યવાદ (**mysticism**) માં માનતું નથી. જૂની પ્રણાલિકાઓનો ભોગ બનેલી કલાને પ્રણાલિકાના સડામાંથી નૂતન રશિયાએ બચાવી એમાં પ્રાણ પૂર્યો અને એને યુવાની આપી. ૧૯૧૭ના બળવા પછી રશિયન કલા વધારે પ્રાણમય, ઉત્સાહપૂર્ણ બની લોકોના જીવનમાં વધારે રસ લેતી થઈ. લોકોએ પણ કલામાં વધારે રસ લેવા માંડ્યો. **The masses go to the theatre because the theatre has gone to the masses.**

અસલ જ્યાં ૩૮૦ થીએટરો હતાં ત્યાં આજે રશિયામાં ૮૧૪ થીએટરો છે. એ ઉપરાંત ૪૦૫૦ કલબો અને હજાર ઉપરાંત 'સંસ્કારધામ' (**parks of culture**)માં અપાતા નાટ્યપ્રયોગો તો જુદા. બાળકો માટેનાં ખાસ થીએટરો તો રશિયામાં ઠેકઠેકાણે છે. આજે રશિયામાં ૨૬૫૦૦ નાટ્ય-કલાકારો છે. ૨૬૦૦૦ નાટ્ય શાળાના વિદ્યાર્થીઓ છે અને ૭૦ નાટ્ય શાળાઓ છે. થીએટરોમાં ખાલી બેઠકો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

નૂતન રશિયાએ લોકોને વાંચતાં લખતાં શીખવાડ્યું અને સંસ્કાર મેળવતા કર્યા પછી લોકોની વિદ્યા કે સંસ્કાર માટેની તૃષા એટલી વધી છે કે માનવામાં પણ ન આવે. ટ્રામમાં ભીડમાં ઊભાંઊભાં પણ પુસ્તક વાંચતા કામદારો તમે જોઈ શકો. થોડા જ વખત પર હેગેલ (જર્મન ફિલોસૉફર) ની પચાસ હજાર નકલો રશિયામાં વેચાઈ એ જાણી કયા પરદેશીને આશ્ચર્ય ન થાય? લોકોને જ્ઞાન કે સંસ્કાર મેળવવાની તક આપો અને પછી પરિણામ કેટલું સુંદર આવે છે તે જોવું હોય તો રશિયાનું દૃષ્ટાંત દુનિયા સમક્ષ ઊભું છે.

ભાષણને અંતે અમે શિક્ષણમંત્રી નૉવીત્સ્કીને રશિયન નાટ્યકલા વિષે કેટલાક સવાલો પૂછ્યા અને એ બધાના એમણે સંતોષકારક જવાબો આપ્યા. પ્રબંધ (**censorship**) વિષે સવાલ ઉઠાવતાં એમણે જણાવ્યું: 'દરેક દેશમાં એની જરૂર તો સ્વાભાવિક રીતે જણાય. અમે તો કલાને પણ રાજકીય દૃષ્ટિબિંદુથી જ નિહાળીએ છીએ, કારણ હજી અમે નવી સૃષ્ટિ પૂરેપૂરી રીતે રચી નથી શક્યા. અને જુદાજુદા વર્ગો વચ્ચેની લડાઈમાંથી હજી દુનિયા મુક્ત નથી થઈ. અમારા દેશમાં કલા લોકસમૂહ માટે જ છે એટલે લોકસમૂહનું સુખ ચાહના આ રાજ્યની સામે કાંઈ પણ ચળવળ કરવાના પ્રયોગ કોઈ નાટકમાં થતા હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ તે નાટક ન ભજવવા દેવામાં આવે. અનીતિભર્યાં નાટકો સામે પણ અમે પ્રબંધ મૂકીએ છીએ.'

દેશદેશમાં બધે કલા અને રાજપ્રકરણ વચ્ચેનો સંબંધ વધારે ને વધારે ગાઢ થતો જાય છે અને દેશેદેશમાં બધે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પર વધારે પ્રબંધ મુકાતો જાય છે. રશિયામાં શું કે જર્મનીમાં, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કે **free expression of thought** જેવી વસ્તુ રહી નથી. ઇંગ્લંડમાં હમણાં તો સ્થિતિ સહેજ સારી છે, પણ જુદાજુદા વર્ગો વચ્ચે જેમ કલહ વધતો જશે તેમ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પર વધારે દાબ મુકાતો જશે એમ લાગે છે.

હીરાલાલ ગોદીવાળા

કુદરતથી તમે કેટલા દૂર?

તમે કુદરતથી કેટલા દૂર છો? આ પ્રશ્નના ઉત્તર ઉપર તમારા તન અને મનના સ્વાસ્થ્યનો મોટો આધાર છે! માણસ જેમ કુદરતની પાસે ને પાસે તેમ એ વધુ ને વધુ નીરોગી બનતો જાય છે. જ્યારે કુદરતથી દૂર ભાગતા માનવી કે પ્રજા રોગોનો ગુણાકાર કર્યે જાય છે.

મનુષ્યેતર પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ તરફ જરા નજર નાખો. ત્યાં આરોગ્ય એ નિયમ છે; રોગ એનો અપવાદ છે. જ્યારે મનુષ્યજાતિમાં જુઓ તો? રોગ એ એમાં નિયમ બન્યો અને આરોગ્ય અપવાદ થયો!

વનવગડાનાં પશુપંખી પૂર્ણ આરોગ્ય, છલકાતું ચેતન અને સહજ આનંદ અનુભવે છે. એમને દાક્તર, દંતવૈદ, જંતુઘ્ન કે શસ્ત્રવૈદની જરૂર પડતી નથી.

ઉઘાડી આંખે વિચાર કરતાં જણાશે કે સરજનહારની સૃષ્ટિમાં માનવી એ રોગીમાં રોગી પ્રાણી છે!

આપણે માંદા થઈએ છીએ અને રહીએ છીએ એનું કારણ એ છે કે આપણે પ્રકૃતિનો ખોળો તજ્યો છે. આપણું જીવન અકુદરતી અને કૃત્રિમ બન્યું છે.

દ્રવ્યનો સંગ્રહ થઈ શકે છે. પણ આરોગ્યનો સંગ્રહ કોઈએ કર્યો જાણ્યો છે?

રોજની રોટી રોજ રળવાના પયગમ્બર ઈસાના આદેશને, મનુષ્યજાતિનો મોટો ભાગ અમલમાં મૂકતો નથી. આજ સૌ કોઈને સંગ્રહની સ્પૃહા હોય છે.

પણ રોજનું આરોગ્ય રોજ રળવાના, પ્રકૃતિના ફરમાનને કોઈ નથી ઉથાપી શકતું. આ આદેશની અવગણના કરી કે રોગોની પરંપરા જ ઊભી થવાની.

હવા એ આપણી પહેલી જરૂરીઆત છે. ગોકળગાય કદાચ કાચની બાટલીમાં લાંબો સમય જીવી શકે, પણ માણસ માટે એ વસ્તુ શક્ય નથી.

ઠંડી, સુવાસિત અને વહેતી હવા જ આરોગ્યપ્રદ અને આલ્હાદક હોય છે. જ્યારે શહેરોમાં વસતાં સેંકડો માનવીઓ, ગંદી ગંધાતી અને ગરમ હવામાં પોતાનાં ફેફસાં રાતદિન ધમ્યે રાખે છે.

અને એને લીધે શરદીથી માંડીને રાજયક્ષ્મા સુધીના રોગોએ શહેરોમાં કાયમના પડાવ નાખ્યા હોય છે.

પાણીમાંથી તો જીવન પ્રગટ્યું છે, એમ ધર્મ અને વિજ્ઞાન બન્ને કહે છે. પાણી સિવાય અઠવાડિયાથી વધારે માણસ જીવી ન શકે. વારિની સ્તુતિ કરતાં વેદો પણ થાકતા નથી. આરોગ્યપ્રાપ્તિ માટે વાયુ જેટલી જ વરુણની ઉપાસના આવશ્યક છે.

આજે પણ આપણા જીવનમાં પાણી, દૂધ અને ફળના રસ જેવાં કુદરતી પેયોનું સ્થાન, દાળકઢી, ચહાકૉફી, સોડા લેમન, કે બ્રાન્ડી જેવાં અકુદરતી પીણાંઓએ લીધું છે. અને એનાં પરિણામો તો સૌકોઈ જાણે છે.

ખોરાક વિના માણસ જીવન ક્યાં સુધી ખેંચી શકે એ બાબત ઉપર ઘણો મતભેદ છે. જોકે આને લગતી જુની દાક્તરી માન્યતાઓ પોકળ પુરવાર થઈ છે. નિયમિત છાપાં વાંચનારા કબૂલ કરશે કે માણસ ૧થી ૧૨૦ દિવસ સુધીના ઉપવાસ કરી શકે છે. અમુક અપવાદરૂપ દાખલાઓ બાદ કરીએ તો આપણે ભૂખ્યા માણસના જીવનની મર્યાદા ૬૦ દિવસ ખુશીની સાથે મૂકી શકીએ.

એન્જિનને કોલસાની જેટલી જરૂર છે, એટલી જ શરીરને ખોરાકની આવશ્યકતા છે. ખોરાક પ્રમાણમાં પૂરતો હોય એટલું જ બસ નથી. ગુણ અને જીવનપોષક તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ પણ એ સર્વોત્તમ હોવો જોઈએ.

છોડાં કાઢેલાં અનાજો, કુપાચ્ય કઠોળો, ઓસાવેલાં કંદમૂળ અને શાકભાજીઓ અને તીખીતમતમતી તેમજ તળેલી વાનીઓથી ભરપૂર ખોરાકને સમાજ આજે આદર્શ આહાર માને છે!

ખોરાકને બાફી, તળી અને એનાં આવરણ કાઢી કરીને, દાંત તથા પેટ બંનેને અકુદરતી આરામ અને દંતવૈદને સતત કામ આજે અપાય છે.

સળેખમ જેવી સાદી ફરીઆદથી માંડીને કૅન્સર

જેવાં કારમાં દર્દો સુધીના રોગોની વિરાટ યાદી તરફ નજર નાખીએ તો એમ જણાય છે કે આમાંથી અર્ધ ઉપરાંતનાં આહારશાસ્ત્રના અજ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવ્યાં છે.

રોગો મટાડવા એ એકલું જ કાંઇ ખોરાકનું કાર્ય નથી. શરીર-સુધારાથી માંડીને સમાજ-સુધારા સુધીના સૌ સુધારાઓની શરૂઆત જો આહારસુધારાથી નહિ થઇ હોય તો, એ બધા યે સુધારા વાંઝિયા રહેવાના!

આપણો ખોરાક કુદરતી હોય એ જેટલું આવશ્યક છે, એટલું જ જરૂરી આપણી રસોઇ શાસ્ત્રીય હોય એ પણ છે.

વ્યાયામના વિરોધીઓ ઘણી વખત એવી દલીલ કરે છે કે હવા, પાણી ને ખોરાક વિના માણસ મરણ પામે છે, જ્યારે વ્યાયામ વિના કોઇ મરતું નથી. તો પછી નાહક એ લોઢાં ઉથામ્યે લાભ શો?

એના જવાબમાં એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે ખોરાક વિના માણસ મરે છે એ જેટલું નિશ્ચિત છે એટલું જ નિશ્ચિત વ્યાયામ વિના માણસ મરે છે એ પણ છે. ફરક માત્ર વખતનો છે.

હવા વિના થોડી મિનિટોમાં, પાણી કે ઊંઘ વિના થોડા દિવસોમાં, ક્ષારો અને પ્રજીવકો વિના થોડાં અઠવાડિયાંમાં અને ખોરાક વિના થોડા મહિનામાં માણસ મરે છે. જ્યારે વ્યાયામ વિના થોડાં વર્ષો કે દશકાઓમાં માણસ મરણ પામે છે. અને મરે નહિ તો માંદો તો આવશ્યક પડે જ છે!

સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે, સંસ્કૃતિનો એક જ ઉદ્દેશ છે, અને તે એ કે શરીરશ્રમ ઘટાડવો. પરિણામે માણસ જેમ વધુ સુધરે છે એમ વધુ આળસુ બને છે. 'હૃદય બંધ પડવું', એ તો અકુદરતી બેઠાડુપણાનો કુદરતી બદલો છે! કોઇ ખેડુત, મજૂર કે મહેનતુ માણસનું હૃદય અચાનક અટકી ગયું સાંભળ્યું? ગાદીતકીએ આળોટનારા બેઠાડુ વૃકોદરો જ આ રોગનો ભોગ થઇ પડે છે.

ખોરાક કરતાં યે આપણને વધારે જરૂર ઊંઘની છે. ઊંઘ એ એક જાતનો ખોરાક છે. પણ અસ્વાભાવિક જીવનમાં સ્વાભાવિક ઊંઘ ક્યાંથી સંભવે?

બારીબારણાં બંધ કરી, મોઢેમાથે ઓઢી, સુંવાળી અને હૂંફાળી પથારીમાં લીધેલી ઊંઘ સ્વપ્નાંથી ખરાબ થાય છે. સવારે પથારીમાંથી ઊઠ્યા પછી, શરીર તો થાકેલું અને ભારે જ હોય છે.

સ્નાન એ આપણા જીવનમાં આનંદ નથી, પણ વેઠ છે. આપણે વર્ષમાં કેટલીવાર ઘર ને નળ છોડી, વરસાદમાં, નદીમાં, તળાવમાં, ધોધમાં કે સમુદ્રમાં નાહીએ છીએ?

આપણા વડવાઓ માનતા હતા અને આપણે જાણીએ છીએ કે સૂર્ય એ જીવનનો દાતા છે. અંધારી જગ્યામાં મૂકેલી વેલ સૂર્યનાં કિરણો તરફ જ વળે છે. વનસ્પતિ જેટલું યે ડહાપણ માણસમાં હોત તો?

ટાઢ-તાપથી શરીરનું રક્ષણ કરવાને માટે કપડાંની અમુક અંશે આવશ્યકતા છે. પણ આપણે તો શરીરને નબળું, નમાલું અને નાજુક બનાવવા માટે તેમ જ દેહની વિરૂપતાઓ સંતાડવા માટે, એને કપડાના ઢગ નીચે ઢાંકી દઇ, નાની નાની બીમારીઓ અને ઠંડા હાથપગને આમંત્રણ આપીએ છીએ.

આવા કૃત્રિમ જીવનમાંથી ઉત્પન્ન થતા ત્રિવિધ તાપ ટાળવા, ત્રણ અવળા માર્ગો લેવાય છે:

વ્યાધિ ટાળવાને દવાદારૂ, છરીચાકુ (ઑપરેશન) અને સોયની અણી (ઇન્જેક્શન) નો આશરો લેવો પડે છે.

બીજાં દુઃખો ભૂલવા નાટકસીનેમા, અને નવલકથા તરફ મન ઢળે છે. મોટા ભાગના આવા આનંદો, અપથ્યથી આજારી બનેલી સર્જકની કલ્પનાનો નિરંકુશ વિહાર હોય છે.

'દવા ન ખાવી' એ કાંઇ માંદગીનું કારણ નથી; તો પછી 'દવા ખાવી' એ માંદગીનું નિવારણ શી રીતે હોઇ શકે?

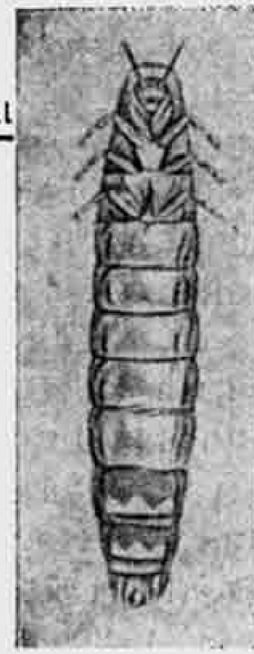
માનવીનો દેહ ક્વિનાઇન, સ્ટ્રીક્નીન, બ્રોમાઇડ, સોમલ, સીરમ ને વૅક્સિનનો બન્યો નથી. જો બન્યો હોત તો દવાદારૂના ઉપયોગ સામે કોઇ વાંધો ન ઉઠાવી શકત.

પવન, પ્રકાશ, પાણી, પૃથ્વી અને આકાશ એ પંચમહાભૂતોનું વિશ્વ બન્યું છે. માનવીનો દેહ પણ આ જ તત્ત્વોનો છે. આ તત્ત્વો સાથે સીધો સંબંધ બાંધી સંવાદ સાધો અને જીવન, યૌવન, આરોગ્ય અને આનંદ પ્રાપ્ત કરો.

રમણલાલ એન્જીનિયર

વનવગડાનાં વાસી

જળજંગલની જીવસૃષ્ટિનો પરિચય આપતી અભ્યાસનીય લેખમાળા

નિશામણિ આગીઓ

'તુજ પાંખ ચળકે પર્ણનાં ઝુંડો મહીં ચક્રો રચી . . .'

કલાપી પ્રત્યે મને ખૂબ ભાવ છે. સાકી અને સનમનું જ્ઞાન કરાવનાર મારો પ્રથમ ગુરુ એ જ. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે એનાં અનેક કાવ્યો હું હાલતાં ચાલતાં, વાટે ને ઘાટે લલકાર્યા કરતો. વરસે વરસે હું અને મારા પ્રેમધર્મના દીક્ષિત મિત્રો એના કેકારવનું પારાયણ કરતા. આજે એ મિત્રો નથી. હવે સ્મરણશક્તિ પણ એટલી તીવ્ર નથી રહી. છતાં એની કેટલી યે પંક્તિઓ હું સહેજે યાદ કરી શકું છું: એમાંથી ઝરતા રસનું પાન કરી શકું છું.

ઉત્તર ગુજરાતના જે ભાગમાં મારું ગામ છે ત્યાં જંગલ નથી, ગીચ ઝાડી યે નથી. વરસાદ આવે તે આછોપાછો ધૂળ પલાળવા પૂરતો જ. અમારા ગામનો બગીચો એટલે જૈનોના દેરાસરની હૂંફે જ જીવતા અરધાપરધા સુકાએલા અરધો ડઝન કરેણના છોડ! એટલે વીસ વરસનો થયો ત્યાંસુધી આગીઓ એ મારે મન 'किस कुत्ताकी दुम' જેવો ઘાટ હતો. એથી જ કલાપીના 'એક આગીઆને' કાવ્યને વાંચીને હું મુગ્ધ થઇ જતો. બગીચાનાં પર્ણઝુંડોમાં ચળકતી આગીઆની પાંખ, ઉદરપોષણમાં એ તેજની ઉપયોગિતા, ઘનથી અદૃશ્ય અને ધુમસથી ગેલા ન થવાની એની શક્તિ, વગેરે વગેરે વાંચીને કાવ્ય વસ્તુના યથાર્થ વર્ણન માટે કવિ પ્રત્યેની મારી શ્રદ્ધા શતગુણ વધી જતી. એમાં યે જ્યારે કોઇ પાતળી તેજોમુગ્ધ કન્યાને આગીઆની ચળકતી પાંખ વડે ભાલદેશને અલંકૃત કરતી અગર અન્ય દયાની દેવીને, પાંખ પરની ચળકતી રજ હાથના સ્પર્શમાત્રથી ખરી પડવાની બીકથી દૂર રહેતી, હું કલ્પનાબળે અવલોકતો ત્યારે મારા મોંમાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળતા કે 'વાહવાહ, હદ થઇ. મસ્ત પુરુષ! તેં પણ કમાલ કરી છે!'

આ શ્રદ્ધાયજ્ઞ કેટલાંયે વરસ ચાલ્યો. સૌ પહેલાં એમાં પથરો પડ્યો મુંબાઇમાં. વકીલ થવા હું ત્યાં ગયો ત્યારે ઘાટકોપરમાં મેં પહેલવહેલો આગીઓ જોયો. અમારું ઘર ગામને ગોંદરે, ગિરિમાલાની અડોઅડ હતું. સંધ્યાકાળ થાય અને વાતાવરણ આગીઆની શીત પ્રભાથી ઝળહળી ઊઠે. એક બે નહિ, પાંચ પચીસ નહિ, પણ સેંકડો—અસંખ્ય. ક્વચિત ઊડતા ઊડતા અમારા ઘરમાં આવે. હું વાંચતો બેઠો હોઉં ત્યાં ચોપડી પર આવીને બેસે. ત્યારે જ જણાયું કે આગીઓ તે આ. અને આવો. ત્યારે સમજાયું કે, સુરગુરો! તમે પણ 'છાંટી' છે! હોય. આવી ભ્રામક કવિકલ્પનાઓ, વસ્તુના યથાર્થ દર્શન કરતાં અયથાર્થ કલ્પનાચિત્ર ઘણી વખત વધુ આહ્લાદક બને છે.

આગીઓ આપણા ભારતવર્ષમાં નામથી તો ઘેર ઘેર જાણીતો છે, પણ એના પ્રત્યક્ષ દર્શનનો લાભ બધાને નથી મળતો. સર્વદા ભેજવાળી ભીની હવાવાળો, ઘીચ ઝાડપાનવાળો પ્રદેશ આગીઆને રહેવા જોઇએ. એથી સૂકાં રણ કે વૃક્ષહીન સપાટ પ્રદેશમાં એ જોવામાં નથી આવતો: આવે તો તે માત્ર ચોમાસાના દિવસો પૂરતો જ.

મનુષ્યના સ્વાસ્થ્યની રક્ષાનો ભાર જેમ મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર છે, પશુઓમાં ભંગીનું કર્મ જેમ ઝરખ અને પક્ષીઓમાં ગીધ કરે છે તેવી જ રીતે સમગ્ર જંતુસમાજમાં પણ ભંગીનું કર્તવ્ય બજાવનાર એક વર્ગ છે. એનું શાસ્ત્રીય નામ Coleoptera[1], અંગ્રેજી

---

[1] આ વર્ગની ૮૦,૦૦૦ જાતો તો નામથી જાણીતી છે! અને બીજી અજ્ઞાતનામા જાતો મળીને કુલ સંખ્યા એકાદ લાખ થાય! જંતુસૃષ્ટિના અનેક વર્ગોમાંના આ એક જ વર્ગનાં પ્રાણીની સંખ્યા, સમગ્ર પક્ષિસૃષ્ટિથી દશગણી અને મેરૂદંડવાળાં

નામ Beetles: આપણાં તમરાં, ગોકળગાય, મામાની ગાય, ઘનેરાં વગેરેનો વર્ગ. આગીઓ પણ આ જ વર્ગનો જંતુ છે. એનું અંગ્રેજી નામ Glow-worm-પ્રભાકીટ.

સૃષ્ટિમાં જેના શરીરમાંથી આપમેળે અખંડ તેજો-ધારા વહેતી હોય એવા, આગીઆ સિવાય બીજા કોઈ જંતુ હોય તો તે Fire flies. આપણા ભારત વર્ષમાં એ થતા નથી.[2] (માછલીની વાત જૂદી છે.)

'બીટલ' જંતુઓનું જીવનકર્તવ્ય ભંગીકર્મમાં પર્યાપ્ત થયું છે. કુદરતમાં પશુપંખી, ઇતર જંતુઓ વગેરેનો કચરો, મૃત દેહ આદિ સ્વાહા કરી જવાનું એમને સોંપાયું છે. એ સિવાય બીજા ગુણવિશેષ—પતંગિયાંની પ્રકાશપ્રિયતા, મધમાખનું ચાતુર્ય, કીડીનો કણસંગ્રહ અને કરકસર, ઊધઈનું યૂથબળ કે ભમરીની સ્થાપત્ય-દક્ષતા 'બીટલ'માં નથી દેખાતાં.

આગીઆની પણ આવી જ વાત છે. આખો દિવસ સુકાં કે કહોવાતાં પાન, ઘાસ કે ઝાડનાં મૂળ ઓથે જમીન પર ભરાઇ રહેવું અને રાત પડયે ઊડતાંઊડતાં આનંદ મેળવવો—આ વિના બીજું કંઈ એને આવડતું નથી. બીજાં કેટલાંક 'બીટલ'માં તો અદ્‌ભુત રૂપરંગ-જનિત શારીરિક લાવણ્ય પણ જોવામાં આવે છે.* આગીઆમાં રૂપે નથી ને રંગે નથી. એનામાં કંઇ હોય તો એની દ્યુતિઃ બાહ્ય આલંબન વિના સદોદિત પ્રભામંડળ વહન કરવાની શકિત. આ એક જ ગુણ હેઠળ એની બીજી બધી ઊણપો ઢંકાઇ જાય છે. એના આ એક જ ગુણને લીધે સૌન્દર્યપૂજકોનો એ પ્રીતિભાજન બન્યો છે.

આગીઓ નાનામાં નાનો ઘઉં જેવડો. મોટામાં મોટા અરધા પોણા આંગળના યે જોવામાં આવે છે. બીજા જંતુઓની પેઠે એને પણ અવતારલીલા ભજવવી પડે છે. ઇંડામાંથી કીડો, પછી કોશેટો અને અંતે સંપૂર્ણ અવયવવાળો આગીઓ: આ ક્રમમાંથી એનાથી છૂટાતું નથી. એના કીડા માંસભક્ષક હોઈ, નાનાં છીપલાં, શંખલા[3] વગેરેમાં રહેતાં જલચરોને ખાઇને જીવે છે.

આગીઓ પોતે વનસ્પતિમાંથી પોષણ મેળવે છે. એને અનુકૂળ (કાતરવા અને ચાવવાને ક્રિયાક્ષમ[4]) એનાં જડબાં ઘડાયાં છે.

એને જોતાં આંખ ઠરતી નથી. રંગે ઘેરા ચળકતા બદામી કે આછા નારંગી રંગનો. શરીર ચપટું. માથું અને ધડ જુદાં દેખાય.

પાંખો ચારઃ પણ ઊડવામાં તો માત્ર પાછળની બે જ કામ લાગે. આગલી બંને નકામીઃ જડ સૂકી શીંગડા જેવી કઠણ અને બરડ (Elytra). પાછળની પાંખો નાજુક, મુલાયમ. આગીઓ બેસે ત્યારે આ કોમળ પાંખોને પીઠ પર વાળી સંકેલી ગોઠવી દે છે. એના ઉપર આગલી બરડ પાંખો ઢાંકી દે છે. એ રીતે આગલી પાંખોના 'બખ્તર' હેઠળ પાછલી કોમળ પાંખો સુરક્ષિત રહે છે.[5] આવી પાંખો કેટલીક જાતોમાં એકલા નરને જ હોય છે. માદાને સમૂળગી નથી હોતી.

પશુ પંખી[6] કે જંતુ આદિના મનની વાત તો કોણ જાણેઃ એમને આવી મોહિનીની શી અસર થતી હશે એ તો કેમ કહી શકાય? પરંતુ જેના સૌન્દર્યથી અશેષ મનુષ્યજાતિ સદૈવ મુગ્ધ બની છે એ શીત,

---

(મત્સ્ય વંશ, સરીસૃપ વંશ, પક્ષી વંશ અને સ્તનપાયી વંશ) પ્રાણીઓ કરતાં બમણી કે તેથી યે વધારે છે!

૨ આગીઆનો વંશ Malac. dermidae: એની જાત Lamprophorinae. 'ફાયર ફ્લાઈઝ'=Pyrophorinae; એનો વંશ Elaterinae.

* દા. ત. બોરડીના ઝાડ પર દેખાતાં ચળકતા ઘેરા લાલ, સોનેરી, લીલા, વાદળી શરીરવાળાં ખારેક જેવડાં 'બીટલ'.

૩ સવિશેષ Snails.

૪ mandibulate.

૫ સમસ્ત જંતુઓનીમાં પાંખોની આ વિશેષતા માત્ર આગીઆ-ના વર્ગના જંતુઓ (Beetles) ની જ છે. એ વિશેષતાને લીધે એમને ઓળખવા રમતવાત છે. પાછલી નાજુક પાંખોને ઢાંકી દેતી આગળની બરડ પાંખો વાળીને પીઠ પર ભેગી કરી હોય, તે વખતે એનો દેખાવ શહેરના દરવાજાનાં બંધ કમાડ જેવો લાગે છેઃ બે પાંખો બે બાજુ પથરાએલીઃ એ બંને ભેગી થાય ત્યાં, બરડા વચ્ચોવચ ઊભો સીધો ચીરો. આ એંધાણી જોતાં સમજાશે કે આપણા ઘરમાં આથડતાં 'વંદાં' આ 'બીટલ' વર્ગના જંતુ નથી, કારણ એમની આગલી પાંખો નરમ હોય છે.

૬ એક એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે, સૂગરી એના માળાનો ઉપરનો અંધારો ઓરડો અજવાળવા માટે, ભીની માટીનાં નાનાં ઢેફાં એ ખંડમાં મૂકી, એમાં આગીઆ ચોંટાડી રાખે છે. જીવતાં તો અજવાળે, પણ મરી જાય ત્યારે ય આગીઆ સૂગરીનું ઘર અજવાળતા રહે.

સૂગરીના અસંખ્ય માળાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનાર પક્ષિતત્ત્વવિશારદોનો અભિપ્રાય આ માન્યતાની વિરુદ્ધ છે.

આહ્લાદક અને મધુર પ્રભા આગીઆની પાંખોમાંથી નથી નીકળતી. પતંગિયાંની વિવિધરંગી રજથી વ્યાપ્ત પાંખો પેઠે, આગીઆની પાંખો પણ તેજના કણથી ખરડાએલી રાત્રે ચળકે છે, સ્પર્શમાત્રથી એના પરના જ્યોતિઃ કણ ખરી પડે છે, એ કવિકલ્પના જેટલી ઉદાત્ત અને મનોહર છે તેટલી જ સત્યથી વેગળી છે.

ધ્વાન્તમણિ આગીઆના પ્રકાશનું ઉદ્દગમ સ્થાન તો એનું 'પેટ' છે. અનેકવિધ આહારસામગ્રીમાંથી ગળાઇ ગળાઇને પ્રકાશના ઉત્પાદક વિવિધ રસો એના પેટમાં વિશિષ્ટ સ્થાને એકત્રિત થાય છે. આ રસો—પદાર્થોના રાસાયનિક સંસ્કારથી નિષ્પન્ન થતુ તેજ પેટ પરનાં ભીંગડાં[૭] દ્વારા બહાર નીકળે છે. એ ઋતુ-ભેદે કે કાળક્રમે નથી ઓછું થતું: નથી વધતું. એકધારૂં, યાવજ્જીવન એ જગતને અજવાળ્યે જ જાય છે. એનો રંગ લીલો કે પીળો હોય છે. એમાં દાહકતા નથી હોતી. એનો સ્પર્શ શીતળ, આંખોને ઠારનારો છે. કોઇ જાતના આગીઆનું તેજ ઝળહળતું તો કોઇનું મંદ હોય છે.[૮]

આ તેજની શોભા અવર્ણ્ય છે. શિયાળામાં અંધારી રાતે અનેક જ્યોતિર્મંડળથી વ્યાપ્ત નિર્મળ નીલાકાશની નિરુપમ શોભા નિહાળી આપણે મુગ્ધ થઇએ છીએ. પણ વિશાળ વનરાજીના પાંદડે પાંદડે દીવા પ્રકટ્યા હોય તેવી, વિરાટ પુરુષની અનંત શિખાએ ઉતારાતી આરતી જેવી નિશામણિ આગીઆની ચોમાસાના દિવસોની શોભા એનાથી રજ પણ ઊતરતી નથી. વીજળીના હજારો દીપકોનો દાહક તેજોરાશિ પણ આગીઆના સૌમ્ય રૂપને ન પહોંચે. પ્રકાશની અતિ-શયતા છતાં અદ્દભુત સૌંદર્યવાળાં હોય એવાં દૃશ્ય તો મેં બે જ જોયાં છે. એક વખત ચોમાસાની અંધારી રાતે ઘાટકોપરના પહાડ પરથી નીચે ખીણમાં સંખ્યા-તીત આગીઆથી સળગી ઊઠતો વૃક્ષરાજી; બીજી વખત દાવાનળથી ભભકતા વાંસવનની સહસ્ર શિખાવાળી દીવીઓથી ઝળહળતો અર્બુદાચળ.

પણ આવું તેજ આગીઆને શા કામનું? એને ક્યાં અંધારી રાતે ગલીકુંચીઓ કે શેરીઓમાં રખડવું છે કે મશાલની ગરજ પડે? એ તો જંગલનો વાસી. એનો આહાર ઘરઆંગણે જ મળે. બીજા ઘણાં યે નિશાચર જંતુઓ છે. એમાંના કોઇનો યે માર્ગ અજ-વાળવા આવું સાધન નથી. છતાં એમનો જીવન વ્યવહાર અબાધ્યપણે નભ્યે જાય છે. તો પછી એકલા આગીઆ પ્રત્યે જ પ્રકૃતિનો આવો પક્ષપાત શા માટે?

આ વિકટ સમસ્યાનો ઉકેલ હજુ અધૂરો છે; છતાં એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે આગીઆના તેજનો અને જાતીય આકર્ષણનો ગૂઢ સંબંધ છે. જેમ કસ્તુરી મૃગનો નાભિગંધ, હાથીનો મદ, મયૂરનો ચિત્રકલાપ, કોયલનો કુહૂ સ્વર, કુંજની નૃત્યલીલા—તેવી જ રીતે આગીઆનો પ્રકાશ એના પ્રિયજનના આકર્ષણ અર્થે જ છે. એથી જ એમનામાં માદા કરતાં નરની તેજ-સ્વિતા વધારે હોય છે.

આગીઆની આ રમણીય કથાથી કોણ મુગ્ધ નહિ થાય? એના દેહમાંથી વહેતી શીતરશ્મિ બાહ્ય આલંબન વિના જગતને અજવાળતી અણખૂટ્યે વહી રહી છે. આપણી કાયામાં આવી શક્તિ હોત તો આપણા રાજમાર્ગ, ઘરનાં આંગણાં અને ઓરડા અજવાળી શકાત. બુદ્ધિશાળી ગણાઇએ છતાં પણ આવા ક્ષુદ્ર કીટની નૈસર્ગિક શક્તિ આગળ આપણાં સ્નાયુબળ, આપણું રૂપગૌરવ, આપણી કલ્પનાશક્તિ અને વિચારચાતુર્ય હણાયાં છે. આપણી અસહાયતા વિનમ્ર ભાવે પોકારી ઊઠે છે કે, સ્વશક્તિએ જગતને અજવાળનારાં બે જ: એક ગગનતળના જ્યોતિર્મંડળ: બીજો ભૂમિતળનો તું ज्योतिरिंगण—આગીઓ. આકાશ-પથના યાત્રીઓ તો દૂર ને દૂર રહેનારા, અતિથિ જેવાઃ આવે ને જાય. તું અમારો કુટુંબીજન. અમારાં આંગણાંની સંચારિણી દીપશિખા જેવો.

'તું જાગજે તું ખેલજે તું પત્રપત્રે મ્હાલજે . . .'

વનેચર

---

[૭] આવાં ભીંગડાં નરમાં ૩ અને માદામાં ૨ હોય છે.

[૮] આગીઆ ભેગા કરી, મલમલની કોથળી કે શીશીમાં પૂરી તેના અજવાળે અભ્યાસ કરનારા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ. કેવળ કુતૂહલવૃત્તિ સંતોષવા મેં પણ આ ક્રૂર પ્રયોગ કરી જોયો છે. પણ આ દશામાં આગીઆ ઝાઝું જીવતા નથી

વિનુ: અમારો પડોશી માત્ર ગળાના બળે જ પૈસા પેદા કરે છે

રમુ: કોઈ જબરો ગવૈયો હશે!

વિનુ: ના રે; લીલામ કરનારો છે!

અખાડો

જેમાં સુસંહત શરીરની ઝંખનાથી વ્યાયામની ઉપાસના કરનારા યુવાનો પરસ્પર અનુભવની આપલે કરે છે

·· નિરીક્ષક · હરિનારાયણ આચાર્ય ··

દોઢ બે વરસથી આ વિભાગમાં પૂર્ણ મનુષ્યત્વ ઘડવાની વિવિધ દૃષ્ટિથી ચર્ચા થાય છે. એકને ઊંચા થવાનો કીમીઓ જોઇએ છે; અન્યને લોકોત્તર શારીરિક વિકાસ સાધવાનો અભિલાષ છે. મારા ઉપર આવતા પત્રો વાંચીને કોઇને પણ જરૂર લાગે કે એ લખનારાઓમાં શરીરના ઘડતરની ઊંડી ભૂખ તો ઊઘડી છે. છતાં સમગ્ર શરીરવિકાસના પાયા રૂપ, 'સ્વાસ્થ્ય' તત્ત્વ વિષે ચર્ચા કરવાનું આજ સુધી કોઇને પણ સૂઝ્યું નથી, એ ઓછી નવાઈની વાત છે? કે પછી સ્વાસ્થ્ય વિષય જ એટલો સરળ લાગે છે કે પ્રત્યેક વ્યાયામ કરનારને એ આપોઆપ સમજાય છે અને એની ચર્ચા કરવાનું પ્રયોજન જ નથી રહેતું? જો આવું હોય તો એ ભૂલ છે. 'સ્વાસ્થ્ય' એટલો બધો સરળ વિષય નથી. સ્વાસ્થ્ય એટલે નિરામયતા નહિ. બે ટંક પેટ ભરીને જમી શકીએ એનું નામ સ્વાસ્થ્ય નથી. ઊંઘવામાં, દૈનિક વ્યવહાર નભાવવામાં, પ્રજોત્પત્તિ અનિયન્ત્રિતપણે કર્યે જવામાં જ સ્વાસ્થ્યનું સ્વારસ્ય નથી. એમાં આ બધુંય છે: છતાં એથી અતિરિક્ત અન્ય અંશ પણ સ્વાસ્થ્યમાં સમાયો છે. એ તત્ત્વ ન હોય તો 'સ્વાસ્થ્ય' સ્વાસ્થ્ય ન ગણાય. આ અધિકાંશ તે 'જીવનબળ'—Vitality.

આપણે એવી ઘણી વ્યક્તિઓ જોઇએ છીએ જે સવારથી સાંજ સુધી એકધારું વૈતરું વણથાક્યે કર્યે જાય છતાં એ શ્રમને અંતે તાજા ને તાજા જ દેખાય. એમની આવી 'જુવાની' શાશ્વત, ચિરકાળ, વર્ષો સુધી નભતી દેખાય છે; કોઇ પણ જાતના બાહ્ય આલંબન વિના, એમની એ શક્તિ કે ઉત્સાહનો ઓઘ એવો ને એવો અણખૂટ દેખાય છે. આનું ખરું કારણ એમનું જીવનબળ છે. શરીરના બધા ધર્મો સચવાતા હોય, આહારાદિની પૂરેપૂરી સુવિધા હોય, છતાં આ 'જીવનબળ' ઓછું પણ સંભવે. એટલે અંશે એ આહાર વગેરે બાહ્ય સાધનોથી પર છે. જેનામાં એનો અધિકતર અંશ હોય તેટલું એનું સ્વાસ્થ્ય પૂર્ણતર ગણાય. શરીરનો વિકાસ વજન કે માપથી માપી શકાય, પણ આ જીવનબળને માપવાનું કશું જ સાધન નથી. એટલે જ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ સ્વાધ્સ્ય શબ્દથી એનો બોધ થવો શક્ય નથી. એનો તો અનુભવ જ હોઇ શકે. એ વિષે વિસ્તારથી હવેના હપતાઓમાં.

પ્રશ્નોત્તર

ભાઇ રતિલાલ શાહે વ્યાયામની સક્રિય આરાધના અને અધ્યાપનમાં સોળ વર્ષ જેટલો દીર્ઘ કાળ ગાળ્યો છે. આ ગાળામાં એમણે અનુભવેલી મુંઝવણોના સારભૂત ૨૮ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. શરીરના ઘડતરની જેમને માથે ભારે જવાબદારી છે એવા, આજની નવીન વિચારસરણીએ ચાલતી શાળાઓના સંચાલકો આવી શોધકબુદ્ધિથી કામ કરે તો એમનો શ્રમ કેટલો બધો સફળ થાય!

ભાઇ રતિલાલની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ પ્રશસ્ય છે. શરીરવિકાસના પ્રત્યેક અંગનો એમની પ્રશ્નપરંપરામાં સમાવેશ થયો છે. એ બધાની સર્વદેશીય ચર્ચા દ્વારા એમનું સમાધાન કરવા તો મારે વ્યાયામશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ જ લખવો પડે. અહીં તો સ્થળસંકોચને લીધે પ્રત્યેક પ્રશ્નના મુદ્દાને માત્ર સ્પર્શ જ કરીને સંતોષ માનવો રહ્યો. જે પ્રશ્નો પાછલા અંકોમાં ચર્ચાઇ ગયા છે, તે લીધા નથી.

૧–૨. માલિશ માટે કઇ ઋતુ અને તેલ સારાં? માલિશથી પેટની ચરબી ઘટે? ફિક્કા પડેલા શરીરવાળા માણસને તલના તેલનો માલિશ કરવાથી લોહી વધે છે એ સાચું?

શિયાળો અને સરસિયું.

ગુજરાતમાં માલિશ કરવાનો રિવાજ નથી પણ ઉત્તર હિન્દ અને સવિશેષ બંગાળમાં તૈલમર્દનનો મહિમા અપાર છે. સ્નાયુનો થાક ઉતારી, રક્તસંચારપૂર્વક શરીરમાં સ્ફૂર્તિ લાવવામાં મર્દન ખુબ ઉપકારક છે. પરંતુ જેમ વ્યાયામના અન્ય વિષયોમાં બને છે તેમ તૈલમર્દનના પુરસ્કર્તાઓ પણ એની એકાન્તિક પ્રશંસા ગાઇ, તે દ્વારા લોકોત્તર પારણામની જે વધારે પડતી

વાતો કરે છે તે સર્વાંશે સત્ય નથી. જેના શરીરની નિર્બળતા યોગ્ય પોષણના અભાવજન્ય છે, તેના સ્નાયુ-વૃદ્ધિ અને શક્તિસંચયના ઉપાય તરીકે તૈલમર્દનને આગળ ધરવું, એ વિવેકદષ્ટિની ખામી દર્શાવે છે. માલિશથી રક્તાભિસરણ થાય, સ્નાયુના ઘટક અણુઓમાં ભરાએલાં થાકનાં ઝેરી તત્ત્વોનો શુદ્ધ લોહીના પ્રવાહ દ્વારા નાશ કરી શકાય. પરંતુ આ લોહી લાવવું ક્યાંથી? લોહી તેમજ શરીરના અન્ય ધાતુઓનું ઉત્પાદક તો અન્ન–આહાર છે. એ આહાર (સ્થૂલ રૂપના કે સૂક્ષ્મ, concentrated રૂપના) નું સ્થાન લે એવો કોઇ પદાર્થ આજનું વિજ્ઞાન જાણતું નથી. એટલે તલનું તેલ મર્દનદ્વારા આવા આહારનું સ્થાન લઇ શકે, અર્થાત્ રક્તોત્પાદન અર્થે, અનુકૂળ અને આવશ્યક યોગ્ય આહારનો સદંતર અભાવ હોય છતાં તલના તેલથી કેવળ મર્દન દ્વારા જ લોહી ઉત્પન્ન કરી શકાય, એમ કહેવું એ શરીરશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તાનુસાર નથી. ઘર્ષણથી રક્તાભિસરણ સરળ થવાને લીધે ત્વચામાં લાલાશ આવે તેમજ વધારાના મેદમાં ઘટાડો થાય, પણ તે નહિ જેવાં જ.

૩. ચાલવા અને દોડવા સિવાય, એદાડુ માણસની પેટની વધી ગએલી ચરબીને જલદી ઘટાડવાનો બીજો કોઇ ઉપાય છે?

આનો અર્થ એવો થતો હોય કે વધી ગએલા મેદને ઉતારવા, શારીરિક શ્રમ ન કરવો પડે એવાં સાધન કયાં તો હું કહું કે, બેઃ 'ક્રૂશ્યન સૉલ્ટ અને ચિંતા.' ચતુરાઇ ભલે ઘટે, પણ ચિંતા કરનાર દૂબળો પડે છે એમ આપણે માનીએ છીએ. ક્રૂશ્યન સૉલ્ટ બનાવનારા પણ ચરબીના રામબાણ ઉપાય તરીકે આ દવાને આગળ ધરે છે!

આ તો જરા વિનોદ થયો. એને બાજુ રાખીએ તો આ પ્રશ્નનો અર્થ એ થાય કે, પેટનો મેદ ઘટાડવા માટે, સ્થલ સમય કે અનુકૂળતાના અભાવે ચાલવાનું અને દોડવાનું બને તેમ ન હોય તો શું કરવું?

મારી સલાહ છે કે એવાં માણસોએ લાકડાં ફાડવાનો કે માટી ખોદવાનો મહાવરો રાખવો. આહારમાં ફેરફાર કરવો અને ખૂબ જ જરૂર જણાય તો કેવળ પાણી પીને થોડા ઉપવાસ ખેંચી કાઢવા. આ બધા ઉપાય પરસેવો ઉતારનારા અને કઠોર મનોબળ માગનારા છે. બાકી મેદ 'જલદી' ઘટે એવો કોઇ ઉપાય મારા અનુભવમાં કે જાણવામાં અગર વાંચવામાં આવ્યો નથી.

અહીં એક વાત જણાવવી અસ્થાને નહિ ગણાય. મનુષ્યના શરીરમાં કેટલીક અછિદ્રા ગ્રન્થીઓ (ડકટલેસ ગ્લાન્ડઝ, દા.ત. પીનીઅલ, થાઇરૉઇડ, ઍડ્રીનલ, પિટ્વિટરી, વગેરે) છે. એમનાં સ્વરૂપ અને વ્યવહારનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હજુ આધુનિક વિજ્ઞાન પામી શકયું નથી. પણ એટલું તો અનુભવસિદ્ધ અને નિર્વિવાદ છે કે, આ ગ્રન્થીઓમાં ઉત્પન્ન થતા વિશિષ્ટ રસોનું લોહી સાથે મિશ્રણ થવાથી સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિ ઉપર ખૂબ અસર થાય છે. એકાદ ગ્રન્થીના રસની ન્યૂનતા કે અધિકતાને યોગે શરીરમાં સારો ખોટો ફેરફાર થતો જોવામાં આવે છે. તેથી યોગ્ય પ્રસંગે દાક્તરો શરીરમાં આવી ગ્રન્થીઓના રસો દાખલ કરીને સ્વાસ્થ્ય પર કાબુ રાખી શકે છે. વધતા જતા મેદમાં પણ આવી ગ્રન્થીની (પિટ્વિટરી) રસાધિકતાને કારણ માનવામાં આવે છે. જાડા થતા માણસમાં આ રસની ન્યૂનતા લાવવાથી તથા મેદવર્ધક આહાર ખાવા છતાં પણ બીજી બધી રીતે સ્વસ્થ માણસ દૂબળો રહેતો હોય તો તેનામાં આ રસની અધિકતા લાવવાથી ધાર્યું પરિણામ આવે છે. મને આવા પ્રયોગનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી.

ખરી રીતે તો મેદ ઘટાડવાનું લક્ષ રાખવા કરતાં આ મેદ સ્નાયુરૂપે પરિણત થાય એવો પરિશ્રમ કરવો ફલદાયી છે. કારણ મેદ ઘટવાથી તો શરીરનો કેવળ ભાર અને બેડોળપણું જ ઓછાં થાય છે. પણ પ્રચંડ શક્તિ કે સુન્દરતા પ્રાપ્ત થતાં નથી. એ લાવવા તો સ્નાયુવિકાસ જ કરવો રહ્યો. એથી, જો કેવળ મેદ ઓછો કરનારી વ્યાયામપ્રણાલિકામાં ધ્યાન પરોવી કાળક્ષેપ ન કરતાં કુસ્તી, વેઇટ લિફ્ટિંગ, જિમ્નૅસ્ટિક્સ વગેરે જેવાં સાધનોનો આશ્રય લેવામાં આવે તો મેદ પણ જલદી ઘટે અને સાથે સાથે અપૂર્વ સ્નાયુવિકાસ તથા તજ્જન્ય શારીરિક સૌન્દર્ય પણ પ્રાપ્ત થાય. એક પંથ ને દો કાજ.

૪ સ્ત્રીઓનાં શરીરનો પણ પુરુષોની માફક સ્નાયુબદ્ધ વિકાસ થાય ખરો?

સ્ત્રીઓના વ્યાયામની વાત પાછળ ચર્ચાઇ ગઇ છે. અહીં એટલું ઉમેરવાનું કે સ્ત્રી અને પુરુષના

સ્નાયુઓમાં ભેદ નથી. વ્યાયામથી બંનેનાં શરીર કેળવાય છે, પરંતુ પુરુષના શરીરના જેવી સ્નાયુઓની સ્પષ્ટ રેખાઓ (ક્લીન કટ લાઇન્સ) સ્ત્રીના શરીરમાં નહિ દેખાય. એનું કારણ એ છે કે, સ્ત્રીના સ્નાયુઓ ઉપર ત્વચાની નીચે મેદનું જાડું પડ આવેલું છે, જે સામાન્ય રીતે પુરુષના શરીરમાં નથી હોતું. એટલે જ સ્ત્રીનાં બધાં અંગ ભરાવદાર હોવા છતાં ગોળ, ખાડા વિનાનાં, સરળ રેખાંકિત લાગે છે. પુરુષના શરીરમાં મેદના આવા ભારે અસ્તરના અભાવને લીધે પ્રત્યેક સ્નાયુ ભિન્ન, સુરેખ અને છૂટો પ્રચંડ લાગે છે. મનુષ્યેતર પશુઓમાં નર માદાનાં શરીરમાં આવો તફાવત ન હોવાથી બંને એકસરખા સ્નાયુવિકાસવાળાં દેખાય છે.

૭ એક બાજુ આપણા પહેલવાનો, અને બીજી તરફ સૅન્ડો જેવાનાં શરીર સૌન્દર્ય અને સ્નાયુવિકાસમાં આટલો બધો ફરક અને બેડોળપણું શાથી?

આની ચર્ચા પણ પાછળ થઈ ગઈ છે. 'સ્નાયુ વિકાસ'નો અર્થ કેવળ 'મસ્ક્યુલર ડેવલપમેન્ટ' હોય તો આવો વિકાસ આપણા પહેલવાનોમાં સંપૂર્ણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલો હોય છે. પણ એનો અર્થ જો, 'સ્નાયુઓ પૂરા વિકસેલા હોવા છતાં, એમનો પરસ્પર સુંદર સમન્વય હોવા છતાં પ્રત્યેક સ્નાયુ અલગ અલગ દેખાય એવી સુરેખતાવાળો હોવો જોઈએ' એવો કરીએ તો આપણા પહેલવાનો સૅન્ડો, મીડ, ક્લીન વગેરેની તોલે નહિ આવે. એનું કારણ આપણા પહેલવાનોનો કુસ્તીનો વ્યવસાય છે. એક તો સ્નાયુનો વૈયક્તિક વિકાસ કરવા કરતાં આખા શરીરને એકધારું કસીને શ્રમસહ તથા બલવત્ કરવા પૂરતો જ એમનો પરિશ્રમ હોય છે. બીજું, કુસ્તી કરનારનું શરીર હમેશાં કઠોરપણે રગડાતું હોવાથી, એના સ્નાયુઓની સુરેખતા પૂરાઇ જઇ તેને સ્થાને ઘટ્ટપણું આવે છે. આવો ભરાવો થાય એ ઉપરાંત, સ્નાયુઓના અસામાન્ય પ્રસારાને પહોંચી વળવા, એમના સંરક્ષણ અર્થે એમના ફરતું મેદનું ગાઢ આવરણ કુદરત ઢાંકી દે છે. એથી જ કુસ્તી કરનારનાં શરીર પ્રચંડ પ્રતિભાસંપન્ન અને દર્શનીય હોવા છતાં ગોળમટોળ બનેલાં દેખાય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં પણ ઝિબિસ્કો, આબાર્ગ, ફાર્મર બર્ન્સ, ફ્રૅન્ક ગોચ, રોલર, હૅકેન્સ્મીટ વગેરેનાં શરીર આવાં ગોળ ભરાવદાર જ છે.

કુસ્તી એ સર્વોત્કૃષ્ટ વ્યાયામ છે. એના અવલંબનથી પ્રચંડ ક્ષુધા અને રાક્ષસી પાચન શક્તિ કેળવાય છે. એને યોગે આવો વ્યવસાય કરનારનો આહાર પણ ભારે હોય છે. આહારજન્ય માંસરસમાંથી, જેટલો સ્નાયુઓના ઘડતરમાં વપરાય તેટલો તેમાં વાપરીને, બાકીનો રસ કુદરત પેટના સ્નાયુઓ પર મેદનું અસ્તર ઘડવામાં વાપરે છે. કારણ આ સ્નાયુઓ પછવાડે શરીરનાં અતિ આવશ્યક અને અત્યંત કોમળ અંગ —જઠર, પિત્તાશય, બરોળ, આંતરડાં, મૂત્રાશય વગેરે —આવેલાં છે. કઠોર શરીર શ્રમ પ્રસંગે આ અંગોનું પૂરેપૂરું સંરક્ષણ થાય, એમને ધક્કો ન પહોંચે એ હેતુથી કુદરત, કેવળ પેટના સ્નાયુના પૂર્ણ વિકાસથી સંતોષ ન પામતાં આ સ્નાયુઓ પર મેદનું આવરણ રચે છે. આ પડ જેમ ભારે તેમ પેટ વધારે ફૂલેલું લાગે. આથી જ આપણા પહેલવાનોની ફાંદ મોટી હોય છે. આનું બીજું એક કારણ આહારાતિરેક છે. યુરોપીઅન પહેલવાનો પણ ફાંદવાળા તો હોય જ છે પણ એમની વ્યાયામ પદ્ધતિની વિશિષ્ટતાના કારણથી આ ફાંદ પર તેઓ થોડોઘણો કાબુ રાખી શકે છે.

કુસ્તી આવા અવગુણ(!)વાળી હોવા છતાં તેનાથી શરીરના એક વિશિષ્ટ સ્થાનનો જે વિકાસ સધાય છે, એવો વિકાસ, બીજી કોઈ પણ વ્યાયામ પદ્ધતિથી નથી સધાતો. આ સ્થાન તે આપણા ગળાની અને ખભાની વચ્ચે, છાતી ઉપરની પાંસળી ઉપર જે છેલ્લું આડું હાડકું (Clavicle) છે, તેની ઉપરનો ખાડો, બંને તરફનો. સન્ડોનું શરીર જુઓ, મીડ કે ક્લીન અગર આરકો અને સ્ટાર્નિબૉર્નનું જુઓ: બધાંના શરીરમાં આ ખાડા, અદ્ભુત સ્નાયુ વિકાસ હોવા છતાં, ભરાએલા નથી દેખાતા; જ્યારે પ્રત્યેક કુસ્તીબાજના શરીરમાં આ ભાગ પૂરાએલો સપાટ 'गूढजत्र' છે. એટલી કુસ્તીની વિશેષતા.

૮ નિયમિત કસરત કરવા છતાં યે કેટલાક માણસો ધાર્યું પરિણામ નથી મેળવી શકતા તેનું કારણ?

ઘણાં છેઃ યોગ્ય આહારનો અભાવ, શ્રમનો અતિરેક, ચિંતા, અયોગ્ય વ્યાયામપદ્ધતિ, આરામની અપૂર્ણતા વગેરે. કદાચ કોઇ વ્યાધિ પણ ગૂઢરૂપે રહ્યો હોય. પાચનક્રિયા, રક્તોત્પત્તિ, રક્તાભિસરણ, મલોત્સર્ગ વગેરે શારીરિક ક્રિયાઓ–ફીઝીઑલૉજિકલ ફંક-

શન્સ—બરાબર ન થતાં હોય. ગ્રન્થીસ્રાવ અપૂર્ણ હોય તોપણ શરીર ન બંધાય.

૧૨ ગાલનાં ડાચાં બેસી ગએલા યુવાનોનાં મોં પૂર્ણ ભરાવદાર બનાવવા માટે કોઇ કસરત કે ઉપાય છે?

આખું શરીર તંદુરસ્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્નાયુ વિકાસ-વાળું બનાવીએ કે ગાલ આપોઆપ ભરાશે. એકલા ગાલને ભરવાનો આગ્રહ શા માટે? વળી ગાલનો ભરાવો—આકાર—મોંના હાડકાંની રચના ઉપર પણ આધાર રાખે છે. એટલે આખું શરીર સંપૂર્ણ વિકસેલું હોય છતાં ગાલ સહેજ બેસી ગએલા દેખાય એમ પણ બને. વળી ચરણીના ભાચરા જેવાં નમાલાં ફૂલેલાં શરીરવાળાના જેવા ભરાવદાર ગોળમટોળ ન હોય તોપણ હરકત શી?

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

આ વખતની હરીફાઇમાં આવેલા ફોટોગ્રાફો પણ ગુણ-પાત્ર ન હોવાથી ફક્ત એક ઇનામ સિવાયનાં બીજાં ઇનામો મોકૂફ રાખવામાં આવ્યાં છે. ભાઈ એમ. એસ. પથરાવાળા (અમદાવાદ)ને 'વૃદ્ધ રંગરેજ' ફોટોચિત્ર માટે બીજું ઇનામ મળે છે. કાર્યમાં તલ્લીન રંગરેજનું ફોટોચિત્ર આકર્ષક છે. ચિત્રના છાયાવાળા ભાગોને એક્સ્પોઝર બરાબર મળ્યું હોત તો રંગાટી-ના આજુબાજુના વાતાવરણ અને તેનાં સાધનોનો હૂબહૂ ખ્યાલ આપી શકાત અને તો જ આ ચિત્ર પાડવું સાર્થક લેખાત.

ભાઇ હસમુખ તોલાટ (મુંબાઇ)નું ફોટોચિત્ર 'મૂગા પ્રાણી' અને ભાઇ કાન્તિલાલ માથેચા (જૂનાગઢ)નું ફોટોચિત્ર 'ઓર-વાળી' નોંધપાત્ર ઠર્યાં છે. બંનેમાં ઉપરથી બે ઇંચ કાપી નાખવા-ની જરૂર છે. ચિત્રના વિષય સારા છે. નબળી ટેકનિક હોવાથી જ તે ઇનામ મેળવી શક્યા નથી.

* * *

ફોટોચિત્રોની શોધમાં ઘણીવાર ઘર બહાર પણ રખડવું પડે. પરંતુ ઘણા કળાકારોને વિષયવસ્તુ પાછળ ભટકવાનું ગમતું નથી. તેવાને ઘેર બેઠાં 'સ્ટિલ લાઈફ' (પદાર્થચિત્ર) ફોટોગ્રાફી કરવાનું સરળ અને આનંદદાયક બનશે. રોજના વપરાશની ચીજો, ખાવાની વસ્તુઓ, વાસણો, શાકભાજી અને ફળ, રમકડાં, વગેરે ચીજો એક યા વધારે લઇ અનુકૂળ છાયાપ્રકાશમાં ગોઠવી, સુંદર સંયોજનની મદદથી ફોટોચિત્રો ઉપજાવી શકાય. આવા અખતરા કરવાથી સંયોજનનું જ્ઞાન વધશે, છાયા—પ્રકાશ પર કાબુ મેળવવાની ને તેની અવનવી રચના કરવાની તક મળશે, ફોટોગ્રાફીની કરામતનો અભ્યાસ થશે અને વળી આનંદ સાથે દરેક પ્રકારનો વિકાસ સધાશે.

* * *

મદ્રાસથી બહાર પડતા અંગ્રેજી દૈનિક 'હિન્દુ'ની સાપ્તાહિક આવૃત્તિએ, ફોટોગ્રાફીના જાણકારો માટે એક લીગ (સંઘ) સ્થા-પવાનું જાહેર કર્યું છે. તેનો દરેક વાચક તેમાં આવતી છાપેલી કૂપન ભરીને સભ્ય બની શકે છે. સભ્યો માટે દરેક મહીને ખાસ હરીફાઇ ગોઠવાશે અને તેમાં સર્વોત્તમ ફોટો-ચિત્રને રૂા. ૨૦)નું ઇનામ અપાશે. વધુ વિગત માટે આર્ટ એડિટર, 'હિન્દુ', માઉન્ટ રોડ મદ્રાસ, એ સરનામે અંગ્રેજીમાં પત્રવ્યવહાર કરવો.

* * *

સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારની મદદથી ૫મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬ થી ૪થી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭ સુધી લખનૌમાં એક મોટું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું છે. તેના ફોટોગ્રાફી વિભાગમાં આન્તરરાષ્ટ્રીય ફોટોગ્રાફિક પ્રદર્શન ગોઠવાયું છે. દુનિયાના ૨૪ દેશોના ૧૯૪ નામાંકિત કલાકારોની ૧૧૬૪ કૃતિઓમાંથી ખાસ ચૂંટીને ફક્ત ૩૦૩ ફોટોચિત્રો, પસંદ કરી તેમાં રજુ કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં હિન્દીઓનાં ૮૩ ફોટોચિત્રો લેવાયાં છે જેમાં પાંચ ગુજરાતીઓની કૃતિઓને પણ સ્થાન મળ્યું છે તે હર્ષની વાત છે.

બલવન્ત ભટ્ટ

પંજાબ થઇને પેશાવર ઉપર

વિશાળ ભાલ, આછા–ભૂરા–રંગ પાછળથી પણ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનું તેજ ચમકાવતી આંખો અને વારેવારે મંદ મરક કરતા ચ્હેરાવાળો એક પાતળિયો પણ મજબૂત જણાતો કુમાર એક દહાડો કુમાર કાર્યાલયમાં આવ્યો.

કવિતા (રચવા તેમજ તેમાં રાચવા) ના શોખીન એ ભાઇ દર બુધવારે રાત્રે કાર્યાલયમાં ભરાતા કાવ્યરસિકોના મંડળમાં તો અવારનવાર આવતા જ હતા; પણ આજ બપોરે એ એક નવો બુટ્ટો લઇને આવ્યા હતા,—સાઇકલ પર કાઠિયાવાડનો ૧૦૦૦ માઇલનો પ્રવાસ કરવાનો.

ઘણી વાતો કરી. શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય જેવા મિત્રોની સલાહસૂચનાઓ મેળવી, નકશા તૈયાર કર્યા અને ત્રણ સાથીદારો સાથે થોડા દિવસ પછી ઊપડ્યા.

એ વાતને મહીનાઓ થઈ ગયા. સાથીદારોને એક યા બીજા કારણે પ્રવાસ પડતો મૂકવો પડ્યો; પણ આ દૃઢનિશ્ચયી કુમારે તો અનેક નાનાંમોટાં સાહસો–મુશ્કેલીઓ છતાં તે સાંગોપાંગ પાર ઉતાર્યો.

એનું વિગતવાર વર્ણન નકશા વગેરે સાથે 'કુમાર'માં આપવાનો વિચાર અમલમાં મૂકતાં જરા ઢીલ થઈ ત્યાં તો ફરી, ગયા ઉનાળાની એક બપોરે, બીજા એક પ્રવાસની યોજના લઇને મલકતા મરકતા એ આવ્યા. આ વખતે પ્રવાસ મોટો હતો: અમદાવાદથી ઉત્તર માર્ગે કાશ્મીર, સરહદ પ્રાંતો, દિલ્હી વગેરે થઇ, ઉત્તર હિંદ ભમી, દસ હજાર માઇલ પૂરા કરવાનો.

સાથીદાર પણ આ વેળા એક જ હતા. એ ભાઇ શાન્તિલાલ તો છેક લાંબે સુધી સાથમાં રહેલા. પણ અચાનક એમને પાછા ફરવું પડ્યું (અને સંજોગવશાત્ ત્યારબાદ ઇન્ફ્લુએન્ઝાથી એમનું અવસાન થયું); પણ આમણે તો પૂર્વવત્ દૃઢ નિશ્ચયથી એ પ્રવાસ ખેડ્યે જ રાખ્યો.

દિલ્હીમાં સૂર્યગ્રહણનો કુરુક્ષેત્રનો વિખ્યાત મેળો જોઇ, પંજાબ થઇ તે સરહદ પ્રાંતો પર ગયા. એ ભાગનું એમના પ્રવાસપત્રોમાંનું વર્ણન આ નીચે આપ્યું છે. સિંધુ, અટક અને ખાઈબર પ્રદેશનો ખ્યાલ આપતા એમના પાડેલા ફોટોગ્રાફો પણ સાથે છે.

પ્રવાસમાં જ, સીધી સાદી ભાષામાં તાત્કાલિક ઊર્મિઓથી લખેલાં એ વર્ણન પાછળ પણ વિચારના ચમકાર છે.

વર્ષાઋતુને કારણે એ પ્રવાસ અટકાવી એ ભાઈ નંદલાલ જોષી અહીં આવેલા તે હમણાં એ નાના પ્રવાસનું વર્ણન પુસ્તક રૂપે તૈયાર કરી રહ્યા છે. તે પછી ફરી પાછા એ થોડા વખતમાં આગળ પ્રવાસ શરૂ કરવા ઉપડી જવાના છે.

આ તો વાનગી જ માત્ર છે;—રસમય હકીકતોવાળું એ વિગતવાર વર્ણન, તક મળે તો, 'કુમાર'ના વાચકો આગળ ધરવા ઉમેદ છે.

લાહોર

છ દિવસ અમૃતસરમાં રોકાઇ આજે છ દિવસથી લાહોર આવ્યો છું. છ દિવસમાં અમૃતસરની અનેક બાજુઓ જાણી. ગુજરાતમાં જે ગૌરવ અમદાવાદનું છે એનાથી યે વિશેષ ગૌરવ પંજાબમાં અમૃતસરનું છે. સૌથી મોટું ઔદ્યોગિક મથક. કાપડનો વ્યાપાર પુષ્કળ પ્રમાણમાં. શહેરના સાંકડા રસ્તા સારો યે દિવસ માણસોથી ઉભરાતા જ હોય. રેંકડીવાળા મજૂરોની 'બચ જાના' 'બચ જાઓ'ની બૂમો પડતી જ હોય, એકાદ બે ટાંગા, રેંકડી કે સાયકલો એક બીજાં સાથે ભટકાઇને સાંકડા રસ્તા પર પરસ્પર ગાઢ અલિંગન દેતાં ફસાઇ પડ્યાં હોય, કે એકાદ બે શરીરો રસ્તા પર જ જયુજુત્સુના દાવ અજમાવી રહ્યા હોય! આ રસ્તાઓ પર સાયકલ ચલાવવી એટલે આઇ. સી. એસ. ની પરીક્ષા પાસ કરવી.

બે દિવસ ગુજરાતી સમાજના મકાનમાં રહ્યો. ત્રીજે દિવસે મુંબાઇના એક ગુજરાતી ભાઇ તેમને ત્યાં જ આગ્રહ કરીને મને લઇ ગયા. તેમનું મકાન જલીયાંવાલા બાગની બરાબર સામે જ હતું. રોજ સાંજે હું પંજાબી છોકરાં સાથે ત્યાં જ જતો. અત્યારે આ બાગ મ્યુનિસિપાલિટીના કબજામાં છે. આજુબાજુનાં મકાનોની દિવાલો પર ગોળીઓનાં નિશાન હજી પણ જોવામાં આવે છે; ને બગીચાની એક તરફ, જ્યાં હજારો સ્ત્રીપુરૂષો ડૂબી ગએલાં તે કૂવો પણ હજી હયાત

એક સાઈકલ પ્રવાસ

પ્રવાસી ભાઈ
નંદલાલ જોષી

છે. બગીચાની બરાબર વચ્ચે વ્યાખ્યાનો માટે ચણેલું વ્યાસપીઠ છે. રોજ સાંજે બગીચામાં આસપાસનાં સ્ત્રી પુરૂષોનાં ટોળાં ફરવા આવે છે.

અમૃતસરના સુવર્ણ મંદિરની ભવ્યતા જગજાહેર છે. રણજીતસિંહના વખતનો અહીંનો ગોવિંદગઢનો કિલ્લો પણ જોયો. હાલ ત્યાં લશ્કરી છાવણી રહે છે. કિલ્લાના મુખ્ય ચોકીદાર સાથે દોસ્તી થવાથી આખા કિલ્લામાં ફરવા મળ્યું. જુદી જુદી લશ્કરી બૅરૅકો જોઇ. ડોગરા, શીખ, પંજાબી, અફઘાન ને યુરોપિયન ટુકડીઓનાં જુદાં જુદાં થાણાં હતાં. માત્ર યુરોપિયન સિવાય બાકીની બધી ટુકડીનાં રહેઠાણ જોવા મળ્યાં. આ લોકોનાં હૃદય જગતની સામાન્ય સપાટી પરથી બહુ જ દૂર હોય છે. દુનિયા શું છે કે કેવી છે એની આ સીપાઇઓને જરા પણ માહિતી હોતી નથી. ભોળા પણ એટલા જ. પંજાબનાં સ્ત્રી પુરૂષો આપણા કરતાં કુદરતી અને મોટે ભાગે શરમની પરવા વિનાનાં લાગે છે. અવસ્ત્ર સ્નાન એ તો અહીં સામાન્ય રસમ છે. એક પ્રૌઢા બાઇને જાહેર રસ્તા પર આવેલા કૂવા પર ફ્રેન્ચ બાથ લેતી હું રોજ જોતો. અગાશી પર આવેલાં જાજરૂનાં બારણાં ઉઘાડાં રાખી વિના સંકોચે શૌચ કરતાં નરનારીઓ અહીં સામાન્ય છે. બપોરે ઘરમાં અર્ધ વસ્ત્રોમાં ફરતી સ્ત્રીઓ પણ સામાન્ય. અહીંથી રાા માઇલ આવેલી નહેરોના સ્થાન પર પણ દિગંબર સ્નાન જ જણાય. આ બધું લખીને મારો ઇરાદો પંજાબીઓને હલકા પાડવાનો જરા પણ નથી, માત્ર વિચાર માટે છે. અહીં પડતી સખ્ત ગરમીને આભારી આ બધી વસ્તુઓ હશે? અહીંના પોષાક બહુ જ આકર્ષક લાગે છે.

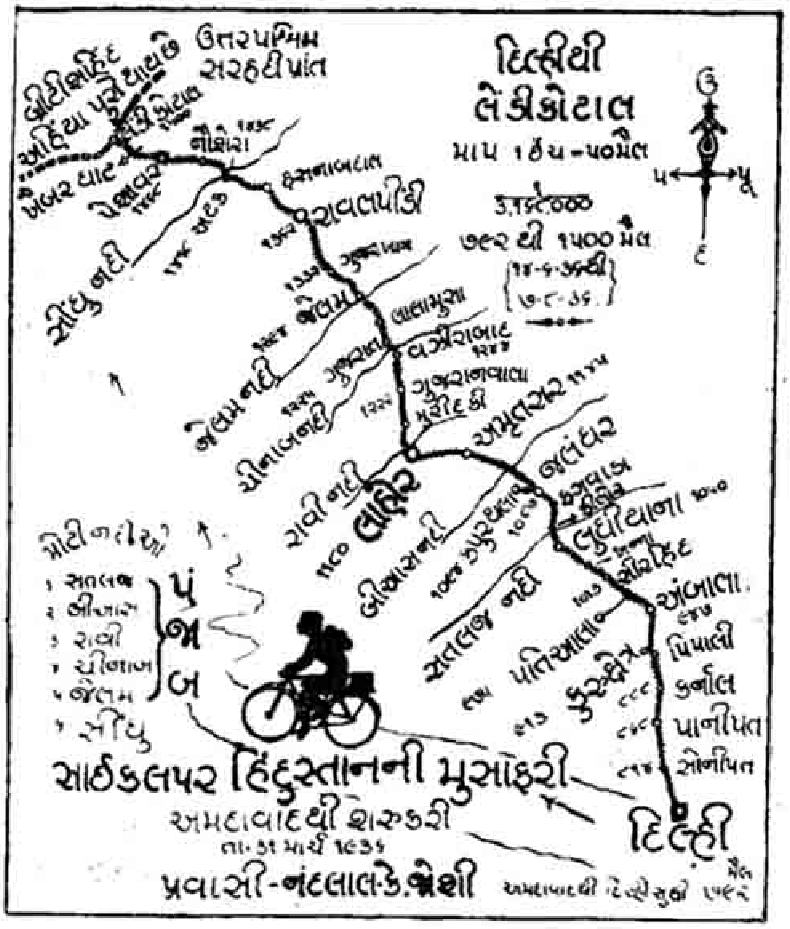
રાવલપીંડી

લાહોર તો પંજાબની સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર. રૂપાળું પણ એવું. એને ઘણા લોકો હિંદનું પારીસ ગણે છે. જૂના શહેરમાંના રસ્તાઓ કરતાં બહારના રસ્તાઓ પહોળા ને સુંદર છે. તેમાં યે The Mall Road તો સૌથી સુંદર. મુખ્ય ડામરના રસ્તાની બન્ને બાજુ વૃક્ષોની કતારો. તેની પછી સળંગ બગીચા જેવી હાર. બગીચાની એ હાર પછી પગે ચાલનારાઓ માટેના ડામર વગરના નાના રસ્તાને સૌથી છેડે મોટા પ્લૅટફૉર્મ. પછી મધ્યમ ઉંચાઇવાળાં પણ સુંદર મકાનો. બપોરે મોટે ભાગે આ રસ્તો બીલકુલ સૂનો જ લાગે છે. કોઇ એકલ દોકલ મોટર દોડતી જણાય. પણ સાંજે તો એની ભવ્યતા અનોખી જ બની જાય છે. રંગીન ઝળહળતા વિજળીક અક્ષરો, ધમધમાટ દોડતી મોટરો, મોટર સાયકલો, એક હાથમાં હૅટ અને બીજા હાથમાં ગવર્નર પકડી છેલ્લી ફેશનના પોષાકમાં સજ્જ દોડયા જતાં સાઇકલીસ્ટ યુવક યુવતીઓ, હાથમાં હાથ ભરાવી ધીમે કદમે ચાલતાં દંપતી, નાનાં બાળકોને નાની ગાડીઓમાં ફેરવતા નોકરો, અને કૅન્ટોનમેન્ટમાંથી શહેરની રોનકમાં બે ઘડી લટાર મારવા નીકળેલા વાંકી ટોપીવાળા બ્રિટિશ સોલ્જરોથી માલ રોડ ભર્યો લાગે છે.

પેશાવર

મને ખબર નથી પડતી કે લાહોરથી શરૂ કરેલો આ પત્ર સદા યે અપૂર્ણ જ કેમ રહે છે. પેશાવર આવી ગયો છું.

લાહોરનું મહત્ત્વ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ ઓછું નથી. પંજાબના સિંહ મહારાજા રણજીતસિંહજીનું એ પાટનગર. ત્યાં રણજીતસિંહની સમાધિ ખાસ જોવા લાયક છે. મોગલ બાદશાહો પણ લાહોરમાં લહેર

કરવાનું નહિ ભૂલેલા. જહાંગીરે બનાવડાવેલો શાલીમાર બાગ પણ જોવો ભૂલવો નહિ. શહેરથી તે પાંચ માઇલ દૂર છે. મોગલ યુગનો અહીંનો પુરાણો કિલ્લો ભવ્ય ને મજબૂત છે. લાહોરની હાલની વસ્તી ચાળીસ લાખની છે. પંજાબમાં મુસલમાનોની વસ્તી ૭૫ ટકા જેટલી લગભગ છે. સરહદ પ્રાંતોમાં તો હિંદુઓ ફક્ત ૨ ટકા જ છે.

સવારનો કાર્યક્રમ રાવી કાંઠે ફરવા જવાનો રાખતો. સાંજે લૉરેન્સ ગાર્ડનમાં જતો. એ બાગ લંડનના પ્રખ્યાત હાઇડ પાર્કને પણ હઠાવી દે એમ કહેવાય છે. લાહોરની છેલ્લામાં છેલ્લી ફૅશનોનું પ્રદર્શન જોવું હોય તો એ એક જ સ્થળ.

અહીંના 'ટ્રીબ્યુન'પત્રમાં મારી હકીકત ફોટોગ્રાફ સાથે આજ સુધીમાં ત્રણ વાર આવી ગઇ. એ ઉપરાંત કેટલાંક ઉર્દુ અખબારોમાં પણ મારા સમાચાર પ્રગટ થઇ ગયા છે. લાહોર માટે મારે ઘણું અંગત લખવાનું પણ છે. પરંતુ હજી હમણાં જ ૪૮ માઇલ સાઇકલ ખેંચી અટકથી પેશાવર પહોંચ્યો છું. અહીં એક ગુજરાતી ભાઇની રંગની પેઢીમાં બેઠો બેઠો આ પત્ર લખું છું.

લાહોરથી મેં ગુજરાનવાલા તરફ કૂચ કરેલી. દસેક માઇલ ગયો હોઇશ ત્યાં મારી આગળ એક World Touristને સાઇકલ ઉપર જતા જોયા. તેમને મેં પકડી પાડ્યા. હું એક હતો તેમાંથી બે થયા. તેમનું નામ એ. એમ. હસનઅલી તેઓ ૧૯૩૨ના ડીસેમ્બરની ૫મી તારીખે નૈરોબીથી નીકળેલા. આફ્રિકામાં એબીસીનિયા, ઇજિપ્ત, પોર્ટુગાલ, યુરોપ, ઇરાક, અરબસ્તાન અને ઇરાન થઇ તેઓ ૨૩૦૦૦ માઇલની મુસાફરી કરી કવેટા, મુલતાન થઇ લાહોર આવેલા. તેઓ પણ લાહોરથી રાવલપીંડી જતા હતા. બધા ટૂરિસ્ટો જેવો જ તેમનો પણ દાખલો હતો. તેમની પાસે કોઇ ખાસ નવીનતા નહોતી કે જે બીજાને સંપૂર્ણપણે આકર્ષી શકે. અભ્યાસ બહુ જ ઓછો હતો. અમારૂં ગાડું એક દિવસ તો બરાબર ચાલ્યું. પણ તેઓ મુસલમાન અને હું બ્રાહ્મણ. એટલે બીજે દિવસે એ નિઝામાબાદમાં એક મુસ્લીમને ત્યાં ઊતર્યા ને ટેબલ પર એમનું ખાણું મગાવ્યું. મેં આગળ વઝીરાબાદનો રસ્તો પકડ્યો. કૃષ્ણ કટલરી વર્કસના હિંદુ માલિકને ત્યાં પડાવ નાખ્યો.

સાંજે વઝીરાબાદ છોડ્યું. રાત્રે લાલા મુસાના રસ્તા પર એક પઠાણે હુમલો કર્યો. એનું વર્ણન આકર્ષક થઇ પડે તેવું છે. ઝાડીમાંથી દોડતો દોડતો આવી એ લગભગ બુઢ્ઢો પઠાણ બૂમો પાડવા લાગ્યો. બાબુજી, ઠેરિયે, ઠેરિયે. અંધારૂં થઇ ગએલું. રસ્તા પર હું એકલો જ. હું નીડર બની અટક્યો. તેણે મારી તદ્દન નજીક આવી કૅમેરા ખેંચ્યો. મેં કૅમેરાને ગળામાંથી નીકળવા ન દીધો ને બીજે હાથે કૅમેરા સ્ટૅન્ડ ખેંચ્યું. અંધારામાં સ્ટૅન્ડની લાંબી નળી જોઇ હુમલો કરનાર પઠાણ ગભરાયો! કૅમેરાનું પાકીટ છોડીને પસાર. બાજુ પર પડી ગએલી સાઇકલને વ્યવસ્થિત કરી હું આગળ વધ્યો. ભયને લીધે હવે સાઇકલની ઝડપ પણ વધી ગઇ! ૮ માઇલ કાપી લાલા મુસામાં પડાવ નાખ્યો. રાત્રે હૉટેલમાં (દુકાનમાં) જમવા ગયો, ત્યાં ટેબલ પર માંસની ડિશ આવી! હું ઊભો થઇ ગયો ને એક આનાના ૨ શેર સક્કરજન ખાઇ ઉપર એક શેર દૂધ પી સૂઇ ગયો.

(અનુસંધાન પાછળ પાન ૬૨૮ મે)

શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસ સંયોજિત

ગુજરાતી લઘુલિપિ

[અનુસંધાન કારતક અંકના પૃ. ૫૯૯થી]

પ્રકરણ ૪થું: ટૂંકાવાતા અક્ષરો

નોંધ:

¶. **આ** પ્રકરણથી લઘુલિપિના વિકાસક્રમમાં એક નવો જ વિભાગ શરૂ થાય છે. અંગ્રેજી પદ્ધતિઓમાં સામાન્ય રીતે આ વિભાગને Reporting Style કે એવા કોઈ નામ નીચે, પ્રાથમિક વિભાગથી જુદો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે, અને શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં પણ આ વિભાગની પરીક્ષા જુદી જ લેવાય છે. આપણે ત્યાં પણ ધંધાદારી લઘુલેખકો અને બીજા જેઓને અતિશય જવાબદારીનું કામ કરવાનું હોય તેઓને જ આ વિભાગનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર રહેશે. આ વિભાગમાં આવનારા વસ્તુની મુખ્ય ખાસીયત એ છે કે તેમાં યાદ રાખવા કરતાં કલમ પર કાબૂ મેળવવાની વધારે જરૂર રહેશે. અને તેથી અગાઉનાં પ્રકરણોમાં આપેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે લખવાનો મહાવરો થોડા માસ રાખ્યા પછી એનો અભ્યાસ શરૂ કરવાથી વધુ સરળતા થશે ¶. અગાઉનાં ત્રણ પ્રકરણોમાં ચર્ચેલી બાબતો સાદા તર્કથી સમજાય તેવી હતી. કેમકે એમાં ભાષાનાં બધાં અનિવાર્ય અંગોને ટૂંકી સંજ્ઞાઓથી કેમ બતાવવાં, એ એક મુખ્ય હેતુની આસપાસ આખી રચના થએલી. અને એમ કરવા માટે સામાન્ય વાચકવર્ગને પણ નજરે તરી આવતી હોય એવી ગુજરાતી ભાષાની કેટલીક દેખીતી ખાસીઅતોનો લાભ લેવાએલો. પણ આ પ્રકરણથી લિપિ ભાષાના નેપથ્યમાં પ્રવેશે છે, અને તેથી કોઈ કોઇ નિયમના ઘડતર પાછળનો તર્ક વાચકને પ્રથમ દર્શને નહિ સમજાય. એ બધા માટે માત્ર એટલું જાણવું બસ થઈ પડશે કે લખેલું સમજવા માટે જરૂરનાં હોય એવાં ભાષાનાં મર્મસ્થાનોને અબાધિત રાખી, બાકીનું લખ્યા વગર લખેલું બતાવવાની કળાનો વિકાસ હવેથી સધાશે. ¶. અગિયારમા દિવસમાં એક સાદી તદબીરથી આ અર્થ સધાયો છે: આપણે ઉતાવળથી બોલતી વખતે 'મ', 'ન', 'ર' તથા બીજા કેટલાક વ્યંજનોને, અને કોઈ કોઈ સ્વરોને, એકબીજામાં મિશ્ર કરી જેવો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ એમ જ લખવું. આમ Phonetic Spellingથી લખતાં અનુસ્વાર, રેફ અને જોડાક્ષરો લખવાના ઘણા આવશે. અને એને માટે કલમ પર સારો કાબૂ જામેલો જોઈશે. પણ એટલા પૂરતા ઘણા ય વ્યંજનો લખવાના બચી જશે. ¶. બારમા દિવસમાં 'વ', 'શ', 'ચ', 'ન' એ ચાર વ્યંજનોથી શરૂ થતા ઘણા ય શબ્દોના પ્રથમાક્ષર લખ્યા વિના, માત્ર તેના સ્વરને ચોક્કસ રીતે લખવાથી જ, બતાવવાની નવી જ સંભાવના રજુ થાય છે. હવે પછીના પ્રકરણમાં આદ્ય 'ક', 'ગ', 'પ', 'બ' માટે પણ આવા જ નિયમો આવશે. અને કોઇપણ શબ્દકોશમાં આ અક્ષરોથી શરૂ થતા શબ્દોએ રોકેલાં પૃષ્ઠ જોવાથી જ આ નિયમોની ઉપયોગિતા પ્રતીત થશે. પણ અહીં એ જાણવું જોઇએ કે આવા શબ્દોનું લખાણ સમયના થતા બચાવના પ્રમાણમાં શક્તિનો ભોગ માગશે. એટલે ઉદાહરણોમાં આપેલા તથા તેના જેવા બીજા ઘણા શબ્દો વારંવાર લખી તેના ઉપર ખૂબ તાલીમ લેવાની ખાસ જરૂર છે. ¶ બારમા દિવસમાં ખૂણો પાડીને આદ્ય સ્વરો લખવાની ચર્ચા આવે છે, તેમાંથી 'ઋ' સ્વર બાતલ છે. કેમકે 'ઋ' સ્વાભાવિક જ એવી રીતે લખાય છે કે તેને ખૂણો પાડીને લખવાની બીજી કોઇ સ્થિતિ શક્ય નથી. વળી એ જ દિવસમાં ઊંડા 'ઇ' અને 'એ' લખવાની પણ ચર્ચા આવે છે. આ સ્થિતિનો અહીં પહેલો જ પરિચય થતો હોવાથી નકશામાં આપેલી છે એ મુજબ એ સંજ્ઞાઓ ઝડપે અને સ્પષ્ટ લખી શકાય ત્યાં સુધી તેનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે.

ટુંકાવાતા અક્ષરો

બોલતી વખતે થતી વિકૃતિઓથી ટુંકાણ:

- અસ્પષ્ટ બોલાતા 'મ' કે 'ન' ને બદલે અનુસ્વાર લખાય છે.
- અસ્પષ્ટ બોલાતા 'ર' ને બદલે રેફ લખાય છે.
- બોલતી વખતે જોડાઈ જતા સ્વરો કે વ્યંજનો બોલાતા હોય તેમ જોડાક્ષરોથી બતાવાય છે.

ઉદાહરણો:

આરામ ઈનામ કારકુન ખાસીઅત ધ્યાન

આદ્ય 'વ', 'શ', 'ચ', 'ન' લોપી ખૂણો પાડી લખાતા સ્વર:

વ + અકારાદિ સ્વર + વ્યંજનો:

વ + ઇકારાદિ સ્વર + વ્યંજનો:

શ + અકારાદિ સ્વર + વ્યંજનો:

શ + ઇકારાદિ સ્વર + વ્યંજનો:

ચ + ઇકારાદિ સ્વર + વ્યંજનો:

ન + ઈકારાદિ સ્વર + વ્યજનો:

ઉદાહરણો:

વિગ્રહ વૈદ્ય શાસ્ત્ર શાન્તિ ચેતન અનિવાર્ય

ઉપરની વિગતો પર સંપૂર્ણ કાબૂ મળતાં મિનિટે એક સો વીશ શબ્દ સુધીની ઝડપે કાંઇ પણ લખી શકાશે

અગિયારમો દિવસ : અસ્પષ્ટ બોલાતા અક્ષરો

નિયમો

[૬૮] શબ્દોમાં વચ્ચે અથવા અંતે આવતા 'મ' અને 'ન' સામાન્ય લિપિમાં આખા લખાતા હોવા છતાં બોલવામાં અસ્પષ્ટ રહેતા હોય, ત્યારે તેને અર્ધાં ગણી તેને બદલે અગાઉના સ્વર ઉપર અનુસ્વાર મુકાય છે.

[૬૯] શબ્દોમાં વચ્ચે 'ર' અસ્પષ્ટ બોલાતો હોય, ત્યારે તે અર્ધો હોય એવી રીતે લખાય છે.

[૭૦] ઉપરના બંને નિયમોનો એકીસાથે પ્રયોગ થાય ત્યારે અનુસ્વાર પહેલાં અને રેફ પછી વંચાય છે.

[૭૧] શબ્દની વચ્ચે આવેલા કોઇ બે વ્યંજનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે જોડાઇ જતા હોય, અને એવી રીતે બની શકતો જોડાક્ષર 'પરિચિત' શ્રેણી માંહેનો હોય, ત્યારે એ બે વ્યંજનોને બદલે એ જોડાક્ષર જ લખાય છે.

[૭૨] શબ્દની વચ્ચે આવેલા 'ઇ' કે 'ઉ'નો ઉચ્ચાર કરતી વખતે પાછળ આવતા વિજાતીય સ્વર સાથે તેની સંધિ થઈ તે 'ય' કે 'વ' જેવા બોલાતા હોય, ત્યારે એવી રીતે ઉચ્ચાર કરતાં વિકૃત થએલું રૂપ જ જોડાક્ષરથી લખાય છે.

સૂચનાઓ

(૬૮) શબ્દની શરૂઆતમાં આવતા 'મ' કે 'ન'ને આ નિયમ લાગુ ન પડી શકે, એ સ્પષ્ટ છે. અને એથી ઊલટું શબ્દોને અંતે આવતા 'મ' અને 'ન' મોટે ભાગે અસ્પષ્ટ બોલાતા હોવાથી એવા ઘણાને આ નિયમની રીતે બતાવી શકાશે. અર્ધાં 'લખાતા' અનુનાસિકોને બદલે અનુસ્વાર લખવા સંબંધે તો અગાઉ નિયમ ૧૮ માં કહેલું જ છે. અહીં એ નિયમ અર્ધાં 'બોલાતા' અનુનાસિકોને લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. કેમકે લઘુલિપિમાં સાંભળ્યા પરથી જ લખાતું હોવાથી જોડણી શબ્દકોશની નહિ પણ શબ્દના શ્રાવ્ય સ્વરૂપની રહે છે. અને એ દૃષ્ટિએ આખા લખાતા હોવા છતાં અર્ધાં બોલાતા બધા અક્ષરો લઘુલિપિ પૂરતા તો અર્ધા જેવા જ છે. એમાંના માત્ર બેને જ આ નિયમ લાગુ પડે છે. અને બાકીના માટે આ પછીના નિયમો છે.

હવે નિયમની પરિભાષામાં તો અર્ધાં બોલાતા 'મ' કે 'ન'ને જ અનુસ્વાર ગણવાના છે. પણ એ અર્ધાં બોલાવાનું પ્રમાણ નક્કી થઇ શકતું નથી. અને ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં તો ઘણાય 'મ' કે 'ન' અસ્પષ્ટ બોલાતા હોય છે. એટલે વ્યવહારમાં તો, લઘુલેખકને આ અક્ષરો ટુંકાવવાની ફાવટ વધતાં, આ નિયમની મર્યાદા શબ્દની વચ્ચે કે અંતે આવતા લગભગ બધા 'મ' કે 'ન' સુધી વિસ્તરતી જશે.

પણ એક વાત ખ્યાલમાં રાખવાની રહે છે. લઘુલિપિમાં અનુસ્વાર બતાવવા પૂર્વના સ્વરનો આશ્રય લેવાનો રહે છે. અને જો એ સ્વર 'અ' હોય તો તે અમસ્તો ન લખાતો હોવા છતાં અનુસ્વાર બનાવવા માટે તો ખાસ લખવો પડે છે. એટલે 'મ' કે 'ન' લખવાની તકલીફ બચાવવા જતાં એ ભારે લખાતો 'અ' કરવો પડે ત્યારે શ્રમ સરખો થઇ રહે છે. માટે 'મ' કે 'ન'ની પૂર્વે 'અ' સિવાયનો સ્વર આવતો હોય ત્યાં જ આ નિયમનો પ્રયોગ લાભકર્તા થશે. તેમ છતાં કોઇ કોઇ વખત એકી સાથે બે ત્રણ વર્તુલાકૃતિ વ્યંજનો આવતા હોય, અને એમાંના 'મ' કે 'ન'ને બદલે અનુસ્વાર કરતાં રેખાંકન સરળ બનતું હોય, ત્યારે એમ કરવા માટે 'અ' ખાસ લખવો પડતો હોય તો પણ આ નિયમ યોજી શકાય.

વળી ઉદાહરણ બીજામાં 'અનીતિ', 'ઇનામ', 'મહિનો' વગેરે શબ્દોમાં આ નિયમનો જુદી જ રીતે પ્રયોગ થએલો જોવામાં આવશે. એવા શબ્દોમાં જો કે 'મ' અને 'ન' અર્ધાં બોલાતા નથી. પણ એ અનુનાસિકનો ઉચ્ચાર પૂર્વના સ્વરમાં સંક્રાન્તિ પામતો તો સંભળાય છે જ. એટલે એ 'મ' અને 'ન' ને પૂર્વના સ્વરમાં જ સમાવી દઈ, તેને લાગેલા સ્વર ક્રમ મુજબ લખાયા છે. આવી રીતનો પ્રયોગ થઇ શકવાનો આધાર એનાથી લાવી શકાતી લેખનની સરળતા ઉપર છે. અથવા તો 'ઈનામ' જેવા શબ્દોમાં આજુબાજુનો ભાગ ભારે લખવાનો હોય ત્યારે એવી રીતે વેગમાં આવેલી કલમને બધું ભારે લખવું વધુ સુગમ પડે, એવા સંજોગોમાં પણ આ નિયમનો પ્રયોગ થઇ શકે.

(૬૯) આ નિયમ પણ અગાઉનાની માફક પૂર્વે

આવી ગએલા નિયમ ૨૪ની સંસ્કાર પામેલી આવૃત્તિ છે. અને તેથી ઉપર 'મ' અને 'ન' સંબંધે જેટલું કહેલું છે તે બધું અહીં 'ર' પરત્વે લાગુ પડે છે; કેમકે બંને નિયમોની રચનામાં મૂળભૂત સિદ્ધાંત એક જ છે. ઉદાહરણોમાં 'ઈરાદો' એ શબ્દ પૂર્વસ્વરમાં સંક્રાન્ત થતા 'ર'નું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

(૭૦) આ નિયમ પ્રમાણે સ્વર અવળો અને ભારે લખાવો જોઈએ એ દેખીતું છે અને અક્ષરોના સ્વાભાવિક ક્રમ વિષે તો એટલું કહેવું બસ થશે કે સામાન્ય રીતે પણ 'ર્મ' એ 'મેં' કરતાં વાંચવું વધુ સહેલું પડે છે, એટલે જ આ નિયમમાં 'અનુનાસિક+રેફ' એ ક્રમમાં આવતા સંયોગ માટે જ અવળો લખેલો ભારે સ્વર નક્કી કર્યો છે. એથી ઉલટું 'રેફ+અનુનાસિક' એ ક્રમમાં લખવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે નિયમ મુજબ રેફ લખી પછી અનુનાસિક આખો લખવો જોઈએ. કેમકે એવે પ્રસંગે એ પાછળનો અનુનાસિક બોલાતો પણ આખો જ હોય છે.

(૭૧) શબ્દની શરૂઆતના બે કે છેવટના બે વ્યંજનો આમ અસ્પષ્ટ બની બોલવામાં ભાગ્યે જ જોડાતા હોય છે. એટલે જ્યાં શબ્દમાં કુલ ત્રણ વ્યંજનો આવતા હશે ત્યાં આ નિયમ લાગુ નહિ પડી શકે. કદાચ કોઈ છૂટાછવાયા ત્રિપદી શબ્દોમાં છેવટના બે વ્યંજનો જોડાઈને બોલાતા હોય છે. પણ એવા શબ્દોમાં એ છેવટના વ્યંજનોની વાચન માટે ઘણી ઉપયોગિતા હોવાથી તેને આખા લખવા જ વધુ સલાહભર્યું છે.

એટલે આ નિયમનો ખાસ ઉપયોગ તો લાંબા અને ખાસ કરીને ચાર વ્યંજનોવાળા શબ્દો ટુંકાવવા માટે છે. આવા ચતુષ્પદી શબ્દોમાં બોલતી વખતે બબ્બે વ્યંજનના બે ટુકડા પડી જાય છે. અને એમાંના પહેલા ટુકડાના અંત્ય વ્યંજનને માત્ર 'અ' સ્વર જ લાગેલો હોય ત્યારે બોલવામા તે લોપાઈ જાય છે. જેમકે 'બદમાશ' એ શબ્દ બોલવામાં 'બદ્માશ' એમ બોલાય છે, વગેરે. ચાર કરતાં વધારે વ્યંજનોવાળા શબ્દોમાં પણ આ નિયમ યોજી શકાય, પણ હવે પછી આવનારા એક નિયમમાં એવા ઘણા શબ્દો સમાઈ જઈ શકે તેમ છે. તેથી અહી ઉદાહરણોમાં એવા શબ્દો આપ્યા નથી.

આ નિયમ સંબંધે એક ખ્યાલ રાખવાની જરૂર છે. જોડાક્ષરોના પાઠમાં જણાવ્યું છે કે નિયમ ૩૦માં આપેલ 'પરિચિત' જોડાક્ષરોની યાદી સાથે વ્યવહારમાં ઘણી વખત છૂટ લઈ શકાય. પણ આ નિયમનો પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યારે તો એ યાદીમાં જણાવેલી મર્યાદા બહાર ન જ જઈ શકાય કેમકે વ્યવહારૂ બનેલા જોડાક્ષરોમાંના વ્યંજનોના સાનિધ્યમાં જેવી સ્થિરતા અને ચોક્કસતા આવી ગઈ હોય, એવી ચતુષ્પદી શબ્દોનાં પાસે આવતા પદોમાં ન હોઈ શકે. અને તેથી જોડાક્ષરોના અમર્યાદિત પ્રયોગથી ચતુષ્પદી શબ્દો બધા અસ્પષ્ટ બની જશે. તેમ છતાં લઘુલેખકને પોતાની ચાલુ જરૂરીઆત પૂરતા શબ્દો આ મર્યાદાની બહાર ટુંકાવી યાદ રાખી લેવા હોય તો તેમ કરી શકાય.

(૭૨) ઉપર જેમ વ્યંજનોનું થયું તેમ, અહીં સ્વરો બોલાય તેમ લખવાના સામાન્ય નિયમનું પાલન થાય છે. બોલતી વખતે આવી રીતે વિકૃતિ પામતા સ્વરો માત્ર બે જ છે, 'ઇ' અને 'ઉ'. અને એવી રીતે બોલાએલાં વિકૃત રૂપોમાં આવતા અનુક્રમે 'ય' અને 'વ' લગભગ બધા વ્યંજનો સાથે 'પરિચિત' જોડાક્ષરો બનાવતા હોવાથી એટલા પૂરતી આ નિયમમાં વિશેષ છૂટ રહે છે.

વળી 'ઇતિહાસ' એ શબ્દના લઘુલેખનમાં આ નિયમનો જરા વધુ છૂટથી પ્રયોગ થએલો જણાશે. 'હ' જ્યારે સ્વરિત ન હોય ત્યારે લઘુલેખનમાં તેની અવગણના કરી શકાય. અને એનો લોપ થતાં પાસે આવતા બે સ્વરો સંધિ થઈ બોલાય છે તેમ જ લખાય પણ છે. એટલે તૈયાર રૂપ 'ઇત્યાસ' જેવું થાય છે.

ઉદાહરણો

(૧) **[નિ. ૬૮: અસ્પષ્ટ બોલાતા 'મ' કે 'ન'ને બદલે અનુસ્વાર]** અવસાન, આરામ, ઉદાસીન, ગામ, જ્ઞાન, દીવાન, દુકાન, ધ્યાન, પ્રધાન, પ્રાચીન, પ્રેમ, મકાન, માન, યુવાન, સુકાન, સ્થાન.

(૨) **[નિ. ૬૮, ચાલુ: પૂર્વસ્વરમાં સંક્રાન્ત થતા 'મ' કે 'ન']** અનીતિ, ઈનામ, જમીન, જોખમદાર, ધુમાડો, મહિનો, મીનીટ, સાંનિધ્ય, સામાન.

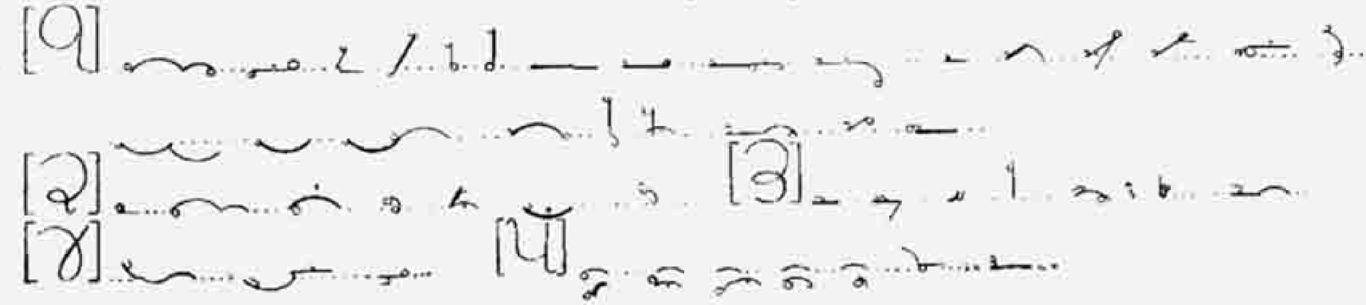
(૩) **[નિ. ૬૯: અસ્પષ્ટ બોલાતા 'ર' ને બદલે રેફ]** ઈરાદો, કારકુન, કારભારી, ચોમેર, પ્રેરણા, મશહૂર.

(૪) **[નિ. ૭૦: અનુસ્વાર અને રેફ એકી સાથે]** સામર્થ્ય, સ્ટીમર, હુન્નર.

(૫) **[નિ. ૭૧: અસ્પષ્ટ બોલાતા વ્યંજનોને બદલે જોડાક્ષર]** તજવીજ, બદમાશ.

(૬) **[નિ. ૭૨: ઉચ્ચારમાં વિકૃત થતા સ્વરો]** ઇતિહાસ, ખાસીઅત, તબીઅત.

ઉદાહરણોનું લઘુલેખન

બારમો દિવસ : ખૂણો પાડી લખાતા આદ્ય સ્વરો

નિયમો

[૭૩] 'વ'થી શરૂ થતા શબ્દનો આદ્યક્ષર 'વ' લોપી તેના પછી આવતો સ્વર સરલાકૃતિ વ્યંજનોની પૂર્વે સવળે ખૂણે અને વર્તુલાકૃતિ વ્યંજનોની પૂર્વે અવળે ખૂણે લખાય છે.

[૭૪] 'શ'થી શરૂ થતા શબ્દનો આદ્યક્ષર 'શ' લોપી તેના પછી આવતો સ્વર સરલાકૃતિ વ્યંજનોની પૂર્વે અવળે ખૂણે અને વર્તુલાકૃતિ વ્યંજનોની પૂર્વે સવળે ખૂણે લખાય છે.

[૭૫] 'ય'થી શરૂ થતા શબ્દમાં એ આદ્ય 'ય' પછી 'ઇ' કે 'એ' સ્વર આવતા હોય ત્યારે તે 'ય'નો લોપ કરી તેના પછી આવતો 'ઇ' કે 'એ' ઊંડો અને નિ. ૭૩ની સ્થિતિમાં લખાય છે.

[૭૬] 'ન'થી શરૂ થતા શબ્દમાં એ આદ્ય 'ન' પછી 'ઇ' કે 'એ' સ્વર આવતા હોય ત્યારે તે 'ન'નો લોપ કરી તેના પછી આવતો 'ઇ' કે 'એ' ઊંડો અને નિ. ૭૪ની સ્થિતિમાં લખાય છે.

સૂચનાઓ

(૭૩) ખૂણો પાડીને સ્વર લખવા વિષેનો સિદ્ધાંત અગાઉ નિયમ ૫૨–૫૫ માં પૂરેપૂરો સમજાવ્યો છે. પણ આ પ્રકરણમાં તેનો ખાસ ઉપયોગ આવતો હોવાથી, આ પ્રકરણના નકશામાં નિયમવાર જરૂરીઆત મુજબ જુદા જુદા વ્યંજનો સાથે જુદા જુદા સ્વરોનાં જોડાણ ઉદાહરણ તરીકે આપેલાં છે. એટલે નિયમ ઉપરથી શીખવાને બદલે એ નકશા ઉપરથી પણ આ દિવસનું બધું વસ્તુ શીખી શકાય તેમ છે ખ્યાલમાં રહે કે જ્યાં દૃષ્ટાંત પૂરતો 'આ' સ્વર આવ્યો હોય ત્યાં 'ઓ', 'ઉ' વગેરે પણ લાગી શકે. અને એ જ મુજબ 'ઇ' સ્વરને લાગુ પડતો નિયમ 'એ'ને પણ લાગુ પડે.

અહીં એ તો સહજ સમજાય એવું છે કે અહીં આપેલા ચારે નિયમો 'અ' સિવાયના સ્વરો માટે છે. કેમકે વ્યંજનને લાગેલો 'અ' જુદો લખવાનો ન હોવાથી એમાં આવી રીતની વ્યવસ્થા શક્ય કે જરૂરની નથી. વળી આદ્ય વ્યંજનોનો આ નિયમોથી લોપ થતો હોવાથી બધા સ્વરોનું સ્થાન એના પછી આવનારા વ્યંજન પરથી નક્કી થાય છે.

હવે, અગાઉનો નિયમ ૫૫, ઉપરના ચારે નિયમો, તથા નકશામાં જોતાં માલૂમ પડશે કે સરલાકૃતિ વ્યંજનો સાથે જ્યારે સ્વર સવળે ખૂણે લખાય છે, ત્યારે એ જ અર્થમાં, વર્તુલાકૃતિ વ્યંજનો સાથે અવળે ખૂણે લખાય છે. અને તેથી ઉલટું, સરલાકૃતિ વ્યંજનો સાથે તે અવળે ખૂણે લખાય છે, ત્યારે એ જ અર્થ બતાવવા, વર્તુલાકૃતિ વ્યંજનો સાથે સવળે ખૂણે લખાય છે. આમ થવાનું કારણ સૂચના ૫૫ માં સમજાવ્યું છે. એટલે ખરૂં જોતાં પ્રથમની, એટલે કે સરલાકૃતિ વ્યંજન સાથે સવળે ખૂણે અને વર્તુલાકૃતિ વ્યંજન સાથે અવળે ખૂણે સ્વર લખવાની, નિયમ ૭૩ માં વર્ણવેલી સ્થિતિને, 'ખૂણો પાડી લખાતા સ્વરોની સહજાવસ્થા' તરીકે ઓળખી શકાય. અને એ જ મુજબ નિયમ ૭૪ માં જણાવેલી સ્થિતિને 'ખૂણો પાડી લખાતા સ્વરોની વિરોધાવસ્થા' એ નામ આપી શકાય. આમ આ દૃષ્ટિએ એ વસ્તુ સમજતાં નિયમોની ભાષા અત્યંત સરળ થઇ જશે. અને નકશામાં 'આ' તથા 'ઇ' સ્વર લખી બતાવેલી રચના પણ આજ ક્રમે આપેલી હોવાથી તે જોતાં નિયમો વધુ સ્પષ્ટ થશે.

(૭૪) આ નિયમ મુજબ સ્વરો લખવાની સ્થિતિને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એક જ સામાન્ય સંજ્ઞા 'ખૂણો પાડી લખાતા સ્વરોની વિરોધાવસ્થા'થી ઓળખી શકાય.

આ સામાન્ય સંજ્ઞા, એક સામાન્ય ખાસીઅતને આભારી છે. અને તે એ કે વ્યંજન સરલાકૃતિ હોય કે વર્તુલાકૃતિ, પણ સ્વર તેની સાથે એવી રીતે લખાય છે કે એ લખવામાં કલમને અચૂક પાછું ફરવું પડે, અને તેથી લખાણ પ્રથમ દર્શને અસ્વાભાવિક ગતિવાળું જ લાગે. નકશામાં 'આ' અને 'એ' સ્વર આ રીતે લખી બતાવ્યા છે.

(૭૫) આ તથા આ પછીનો એ બે નિયમો માત્ર 'ઇ' અને 'એ' સ્વરો માટે જ છે. કેમકે અકારાદિ સ્વરોના લેખનમાં અહીં આપેલી છે એ જાતની વિવિધતા શકય નથી. આ નિયમ પ્રમાણે સ્વર 'ઊંડા' લખવાના છે. એટલે કે એનાં સીધાં જતાં પાંખડાં સામાન્ય રીતે હોય તેના કરતાં બમણાં લાંબાં કરવાનાં છે. આવી રીતે આ બંને સ્વરો ઊંડા કરવાથી જ ૭૩–૭૫ તથા ૭૪–૭૬ એ નિયમોની જોડીઓ જુદી પડે છે. એટલે જો સ્વરના એ કદ તરફ ધ્યાન રહ્યું ન હોય તો 'ચ–વ' અને 'ન–શ' અરસપરસ ખોટા વંચાવાનો ભય રહે છે. વળી એ પણ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે કે 'ઇ' અને 'એ' ને ઊંડા લખવાનો આ એક જ પ્રસંગ છે. એટલે જો એ બરાબર લખાયા હોય તો 'ચ' અને 'ન' વગર વિલંબે વાંચી શકાય છે. વાચન વખતે ઉપરની બધી સૂચનાઓ ઉપયોગી થશે.

(૭૬) આ નિયમ પ્રમાણે 'નિ', 'ની' અને 'ને' જુદી જ રીતે લખવાની શકયતા નજરે પડે છે. પણ અગાઉ ઉપસર્ગોના પ્રકરણમાં 'નિ' ઉપસર્ગ માટે ખાસ સંજ્ઞા આપેલી છે, અને એ સંજ્ઞાનો ઉપયોગ થયો હોય એવાં ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે. એ પુનરાવર્તનનું કારણ સમજવાની જરૂર છે. 'નિ' બતાવવા માટે એ ઉપસર્ગની સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થાય એમાં નિયમ વિરુદ્ધ જો કે કંઈ નથી. પણ આટલે વધ્યા પછી હવે એ સંજ્ઞાને માત્ર 'નિઃ' 'નિર્', 'નિસ્' એ ઉપસર્ગો માટે જ અલાયદી રાખવામાં આવે, અને સાદો 'નિ' લખવાનો હોય ત્યાં આ નિયમ યોજવામાં આવે તો વાચન ઘણું સરળ બનશે. આથી ૭ મા દિવસના ઉદાહરણ ૧ માંના જે શબ્દોમાં માત્ર 'નિ' આવે છે તે બધા અહીં આ નિયમ પ્રમાણે ફરીથી લખી બતાવ્યા છે. તેમ છતાં 'નિ' માટે પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગની સંજ્ઞા જરૂર હોય ત્યાં ઉપયોગમાં લેવાની છૂટ તો છે જ. એટલે સાથેનાં ઉદાહરણ ૫ માં માત્ર 'નિ' માટે પ્રસંગાનુસાર એ ઉપસર્ગની સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થએલો જોઇ શકાશે. આમ આ એક અક્ષર માટે બે વૈકલ્પિક સ્થિતિ છે. લઘુલેખક પ્રસંગાનુસાર જે રીતે લખવામાં વધુ સરળતા પડતી હોય તે રીતે લખી શકે એ જ એમાં મુખ્ય હેતુ છે.

(૭૩–૭૬) આ ચારે નિયમો માત્ર આદ્યાક્ષરને જ લાગુ પડે છે. પણ નિયમ ૪૨–૪૩ મુજબ ઉપસર્ગ લખ્યા પછી શબ્દનો બાકીનો ભાગ જુદા શબ્દ તરીકે તેની નીચે લખાય છે ત્યાં પણ, એ ભાગને શબ્દની શરૂઆતના અક્ષરને લાગુ પડતા નિયમો લાગતા હોવાથી, આ નિયમો ઉપયોગમાં આવી શકે. ઉદાહરણ ૫ માં એવી રીતે લખાએલા કેટલાક શબ્દો આપ્યા છે.

ઉદાહરણો

(૧) **[નિ. ૭૩: આદ્ય 'વ' નો લોપ]** વાસના, વાંધો, વિકૃતિ, વિગ્રહ, વિચાર, વિજ્ઞાન, વિદ્વતા, વિદ્વાન, વિદ્યાર્થી, વિધવા, વિનંતિ, વિપ્લવ, વિભાગ, વિભૂતિ, વિરોધ, વિવાહ——વિશેષ, વિશ્વ, વિશ્વાસ, વિસ્તાર, વીજળી, વેચાણ, વેદના, વેપાર, વૈદ્ય.

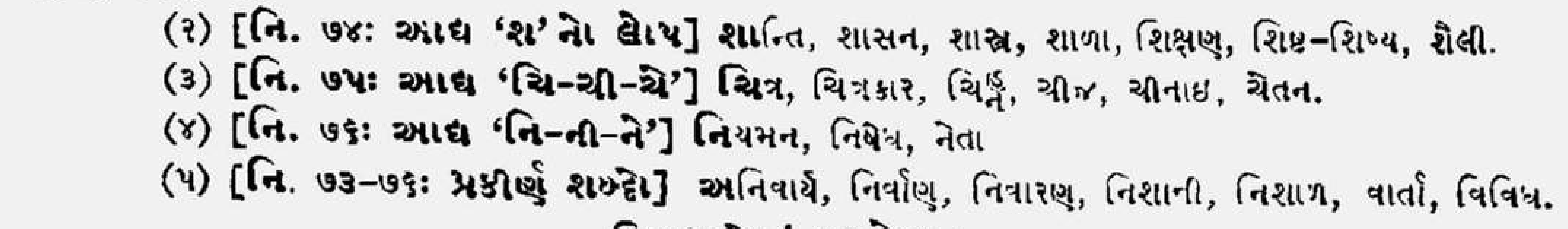
(૨) **[નિ. ૭૪: આદ્ય 'શ' નો લોપ]** શાન્તિ, શાસન, શાસ્ત્ર, શાળા, શિક્ષણ, શિષ્ટ–શિષ્ય, શૈલી.

(૩) **[નિ. ૭૫: આદ્ય 'ચિ–ચી–ચે']** ચિત્ર, ચિત્રકાર, ચિહ્ન, ચીજ, ચીનાઇ, ચેતન.

(૪) **[નિ. ૭૬: આદ્ય 'નિ–ની–ને']** નિયમન, નિષેધ, નેતા

(૫) **[નિ. ૭૩–૭૬: પ્રકીર્ણ શબ્દો]** અનિવાર્ય, નિર્વાણ, નિવારણ, નિશાની, નિશાળ, વાર્તા, વિવિધ.

ઉદાહરણોનું લઘુલેખન

રામસંગ રજપૂત

ગિજુભાઈ

તસતસતી સુરવાળ અને પાસાબંધી કેડિયું પહેરી, માથે મજલીનની પાઘડી બાંધી, હાથમાં પિત્તળની કુંડલીવાળી ડાંગ લઇને રામસંગ રોજ મારા ઘર પાસેથી નીકળતો. રામસંગ જાતનો કારડીઓ રજપૂત હતો.

રામસંગના બાપદાદાએ દરબારમાં નોકરી કરેલી, ને વેળા કવેળા દાઇ દુશ્મન સામે દરબારને સાટે મરજીવા થઇ, તલવારો ખેંચી ઝાટકાની રમઝટ બોલાવીને માથાં ડૂલ કરેલાં. દરબારે એમની કદર કરી માથાં ઊગે એવી જમીન કાઢી આપેલી. રામસંગ એ લાલ લીટીની જમીનમાંથી જીવાઇ ખાતો. રામસંગ દરબારી જીવાઇદાર હતો.

રામસંગ દરબારી કામકાજ કરતો. રાત્રે હાથમાં ભાલો ને કમરે તલવાર લટકાવી દરબારની દોઢીએ ચોકી કરતો ને દિવસે ખાટલો ઢાળી સૂઇ રહેતો. જતા આવતા માણસો ઉપર નજર રાખતો ને ચોકી કરતો. રામસંગ દરવાન હતો.

ગામ ઉપર ધાડું આવતું હોય ને રીડનો ચાહકો થાય ત્યારે રામસંગનાં રૂંવેરૂવાં ઊભાં થઇ જાય; અને સૌપહેલો એ ઢાલ તલવાર લઇને મોખરે ઊભો રહે. મરવાની એને બીક જ નહિ. ને મોતથી એ ડરે પણ નહિ. એવો રામસંગ જવાંમર્દ હતો.

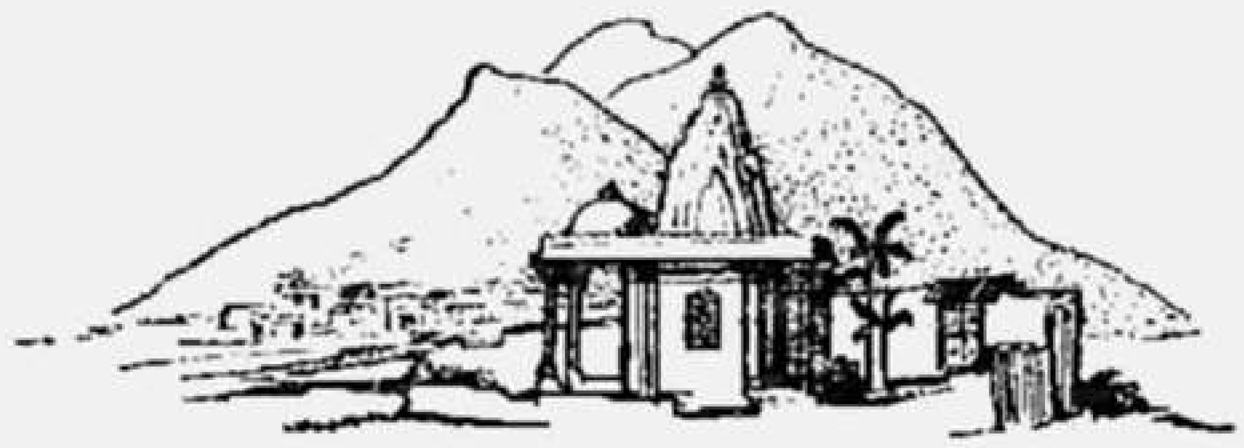
નબળા સબળા ઉપર કોઇ હાથ ઉગામે એ રામસંગથી જોયું જાય નહિ. ભાંગ્યાનો એ ભેરૂ હતો, અને ઊછીની તકરાર લઇ માથા સાટેનાં જોખમ ખેડતો. એમ તો રામસંગ ભાથા હતો.

રામસંગના ખેતરમાં માથાઢંક મોલ ઊભો હોય પણ એને રોયો રાખવો ન પડે. એના નામ માત્રથી જ લોકો ડરે. ભરવાડ એના ખેતરમાં ઢોર પેસાડી મોલને રંજ પહોંચાડતાં ડરે. ને ભૂલેચૂકે કોઈ અજાણ્યો રામસંગ સાથે બાખડે તો રામસંગ એને એક ઝાટકે પૂરો કરે, એવો તો જોરાવર. એની ડાંગ પડી હોય તો યે રામ રમી જાય. ને કાંડું પકડે તો કાંડું ખડી જાય એવું તો એનામાં બળ. રામસંગ બળીઓ હતો.

લગ્ન પ્રસંગે જાન લઇને જવું હોય તો રામસંગને સૌ સાથે તેડી જાય. રામસંગ ઢાલ તલવાર બાંધીને જાય ને જાનનું રખોપું કરે. રામસંગ જાનનો વોળાવીઓ હતો.

વાર તહેવારે રામસંગ પગમાં તોડા પહેરે, ફુદડીઓવાળા ઊંચી એડીના જોડા પહેરે, ચોરણાને ફૂમતાવાળું નાડું નાખે ને આંખમાં સુરમો આંજે. અણીદાર મૂછોને વળ દઇ ચડાવે અને માથાના ઓળીઆ તો એવા સરસ ઓળે કે રૂપાળો દેખાય. રામસંગ ભારે વરણાગીઓ.

રામસંગને ઘોડાનો તો બહુ જ શોખ. સાંજ સવાર ઘોડે ચડીને બજારે નીકળે. સાંજ પડે એટલે ઘોડું સીમમાં વહેતું કરે. આખા ગામની સીમને આટો દઇ આવે ને મોલની ખબર કાઢી આવે. ક્યાં યે નુકસાન થયું

ડુંગર અને ઊંદર

ડુંગર કહે છે ઊંદરને, રે તારો કોણ હિસાબ મને?
તું તો પામર જંતુ હમણાં છુંદી નાખું દેખ તને.

ઊંદર બોલ્યો, ડુંગરજીભાઈ! ભલે મને જંતુ કહેજો,
પણ અંતરમાં આપ આટલું કહું છું તે જાણી લેજો;

લાખ કરોડો ઊંદરથી યે આપ અતીશે મોટા છો,
પણ એ ઊંદર-શક્તિ આગળ અહો! કેવડા છોટા છો.

પામર હું, તોયે પગવાળો; મન ફાવે ત્યાં જાઉં ભમું,
કૂદીકૂદીને ફરૂં ચકરડી, ફાવે ત્યાં સંતાઉં રમું.

નાનું સરખું મોં આ મારૂં ખાય કેટલું એ તો જો,
દાણો ઝીણો અરે! એક પણ ખાઇ શકે ના તું તો હો!

તું અહીંઆં ચોંટચો મરવા, હું તો છુટ્ટો સે'લ કરૂં,
હાડ કરી હું તારાં પોલાં મારે રહેવા મ્હેલ કરૂં.

મોટો, મોટો, હા, તું મોટો કેવો મોટો! કેમ કહું?
પામર જંતુ ઊંદરને ના પહોંચે એવો, એમ કહું?

એવું બોલી પળમાં ઊંદર ડુંગર દેહે ગયો ગરી
નિરાધાર જેવો ધુંધવાતો ડુંગર ત્યાં ઉભો થથરી.

રમણલાલ સોની

હોય, ભેળ થઇ હોય કે અછો પહોંચ્યો હોય તો દરબારમાં ખબર આપેને રાવ કરે. રામસંગ રાજનો રખોપીઓ હતો.

હોળીના દિવસો આવે ત્યારે રામસંગ નાળિયેર રમે. એક ઘાએ કોપરું તો એ રમતાં કાઢી નાખે, પણ ગમે તેટલું દૂર ફેંકવાની શરતમાં રામસંગને કોઈ ન પહોંચે. નાળિયેર ઝાલવાની એની એવી હથોટી કે ધાર્યો ઘા પડે, ને ભલભલાને એ હરાવે. રામસંગ જબરો કાંડાબળિયો હતો.

દરબારનાં ખાનગી કામકાજ પણ રામસંગ કરે. ગમે તેવા ઉતાવળના અને હાથોહાથ પહોંચાડવાના કાગળો રામસંગને સોંપાય; ને ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ રામસંગ એ પહોંચાડે ત્યારે જ જંપે. માથે લીધેલા કામમાં એ માથું જાય તો ય પાછો ન પડે. ગમે તેવી લાલચોમાં ફસાઇને એ વિશ્વાસઘાત તો કરે જ નહિ. રામસંગ દરબારનો વિશ્વાસુ કાસદ હતો.

દોઢીમાં રોજ ડાયરો ભેગો થાય અને બંધાણીઓ અફીણ ઘોળે ને કસુંબા પીએ, પણ રામસંગ એ ભોટે ય નહિ. ગમે તેટલા સમસગરા દે, કસુંબો નહિ તો રોગું આપવા પ્રયત્ન કરે, પણ રામસંગ ટેક ન છોડે; માત્ર હૂંગો કરે.

ને કોઇ દિવસ હૂંગો કરાવે પણ ખરો. એનું દિલ ઘણી વખત પૉરસાતું ને બેચાર રૂપિયા ભાઇબંધો માટે ખરચતાં એનો જીવ સંકોચાતો નહિ; એટલે લોકો વારે વારે એની પાસે જ હૂંગાનું ખરચ કરાવે. એમ તો રામસંગ ઉદાર હતો. પણ બનાવીને લોકો એનું પાણી કરી જાય, એવો એ ભોળો તો નહોતો જ.

પૂરું પાંચ હાથ પડછંદ શરીર ને ભરાઉ ચહેરાવાળો રામસંગ પોતાની પાછળ આવળગોવળ મૂકી એક દિવસ ધીંગાણે કામ આવી ગયો. ગામલોકોને રામસંગની ખોટ બહુ સાલી, ને પાદરે એનો પાળીઓ થાપ્યો. એના વંશજો હજુ યે ત્યાં એની ખાંભીને સિંદુર ચડાવી નાળિયેર વધેરે છે.

અમે ત્યાંથી નીકળીએ ત્યારે એ શૂરવીર યાદ આવ્યા વગર રહેતો નથી.

મનુભાઇ જોધાણી

નવાં પુસ્તકો

તુષાર: લેખક–ઉમાકાન્ત, પ્રકાશક–મોહનલાલ ત્રીકમલાલ, મામાની પોળ વડોદરા, ૦–૨–૦; **નકો નગરીઓ યાને જૂના આંખે નવાં ચશમાં:** લેખક–ઓલિયા જોશી, પ્રકાશક–કે. રંજનની કંપની, બેડી ગેટ રાજકોટ, ૨–૮–૦; **આચારાંગસૂત્ર:** લેખક–સંતબાલ, પ્રકાશક–લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી, શ્રી મહાવીર પ્રકાશન મંદિર, માણેકચોક, અમદાવાદ, ૧–૦–૦; **જીવનવિકાસ** [કેળવણીનાં અંગોની ચર્ચા]: લેખક–દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર, પ્રકાશક–નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ૮૦૦ પાનાં, ૨–૮–૦; **સ્મરણસંહિતા:** લેખક–નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, પ્રકાશક–સી. જમનાદાસની કંપની પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ, મુંબાઇ-૨, ૧-૪-૦; **મનન અને મંતવ્યો:** લેખક–પ્રકાશક–રતનલાલ વિ. ખાંડવાળા, વાડી ફળિયા ખાંડવાળાની શેરી, સુરત, ૦–૮–૦; **ખગોળ ગણિત ભાગ ૩-૪** લેખક પ્રકાશક–હરિહર ભટ્ટ પ્રસ્થાન કાર્યાલય ખમાસા ચકલો, અમદાવાદ, ૦–૮–૦; **શાઇરી ભા. ૧-૨** લેખક હાશમ બિન યુસફ ભરૂચા, પ્રકાશક–વહશી સાહિત્ય કાર્યાલય રાંદેર, ૦–૮–૦; **ઓતરાતી દીવાલો:** દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર, ૦–૬–૦; **ગીતા પદાર્થ કોષ:** લેખક–મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, પ્રકાશક–નવજીવન પ્રકાશન મંદિર ગાંધીરોડ અમદાવાદ ૦–૪–૦; **લાલ પડછાયા:** લેખક–સુંદરમ્, પ્રકાશક–નવી દુનિયા કાર્યાલય, ગાંધીરોડ અમદાવાદ, ૦–૧૨–૦.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાએટીનાં પ્રકાશનો

મનોમુકુર (ગ્રંથ બીજો): શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથના એ જ નામના પહેલા ગ્રંથના પ્રકાશન પછી લખાએલાં ગદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ, ૩૧૮ પાનાં, ૧–૦–૦; **મનુષ્યસ્વભાવ અને સામાજિક ક્રમ:** પ્રો. કૂલીના 'હ્યુમન નૅચર ઍન્ડ સોશ્યલ ઑર્ડર' નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનો અનુવાદ: કરનાર શ્રી વિનોદીની નીલકંઠ, ૩૧૨ પાનાં, ૧–૦–૦; **મુણ્ડકોપનિષદ્:** સદાશિવ શાસ્ત્રી ભીડેના પુસ્તક ઉપરથી અનુવાદક શ્રી મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ, પૃ. ૧૩÷, ૦–૮–૦; **મિરાતે અહમદી** (વૉ. ૨, ખં. ૪) એ ઉપયોગી ઐતિહાસિક ગ્રંથની અનુવાદમાળાનો આગળ મણકો અનુવાદક: શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, ૧–૦–૦; **અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન** (ખંડ ૨ ઉદ્ભવ અને વિકાસ-ઇ. ૧૮૫૮ થી ૧૯૦૭) લેખક શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, ૧–૦–૦; **ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર** (પુ ૭): સંપાદક–શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, ૧–૦–૦; **શાળાઓમાં સુતારીકળાનું શિક્ષણ:** અંકલેશ્વરની વૉકેશનલ ટ્રેનિંગ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ મિ. આઈ. ડબ્લ્યુ. મૂગાએ લખેલી ઉપયોગી ચોપડી, અનેક આકૃતિઓ તથા ચિત્રો સાથે, ૦–૮–૦; **સ્ત્રીઓ અને સ્વાસ્થ્ય:** લેખક શ્રી ઉમેદભાઇ રણછોડભાઇ પટેલ, ૦–૪–૩; **પ્રબોધ પ્રકાશ** (ભીમરચિત): સંપાદક શ્રી કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, ૦–૮–૦.

માધુકરી

અમે અગર યુદ્ધની અગનગાડીના કોલસા,
તળે-ઉપર થૈ જતા શબદપાવડે શૌર્યના;
દઇ ચગક એકની સમય અંતિમે અન્યને
બની ભસમસાત સહુ ભરજોગના રાખતા.

—રમણિક અરાલવાળા

બ્રહ્મી વીર મહાબન્દુલા

*** મહારાણા પ્રતાપનું નામ ભારતવાસીઓને જેવું પ્યારૂં અને ગર્વના વિષય રૂપ છે, તેવું જ એક નામ બ્રહ્મદેશના વાસીઓ પાસે પણ છે. એ દેશના નવસો વર્ષના ઇતિહાસમાં જેના સેનાપતિત્વનો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે એવું એ નામ તે 'મહાબન્દુલા'.

એ નરપુંગવ ઈ. ૧૮૧૪ના પહેલા બ્રહ્મી વિગ્રહનો સેનાનાયક હતો. એની વીરતા, રણદક્ષતા અને કાર્યક્ષમતાની બરાબરી બીજો કોઇ કંઇકે કરી શકે તો તે બીજા બ્રહ્મી વિગ્રહમાંનો સરદાર મયા-હ્યૂન જ. બન્દુલા સ્વભાવે જેટલો ગંભીર હતો તેટલો જ દઢાગ્રહી હતો. તેના વિચાર અને કાર્યપ્રણાલી અસાધારણ ન હતાં છતાં અજબ રીતે એ દ્વારા તે સફળતા મેળવી લેતો.

ઇ ૧૮૦૦ પછી આસામની દશા આંતરવિગ્રહોને લીધે બહુ શોચનીય બની ગઈ. ૧૮૧૯ના આંતરવિગ્રહમાં ત્યાંના મંત્રીનું મૃત્યુ થયું ને રાજા ચંદ્રકાન્તને ગાદી છોડવી પડી. બ્રહ્મી રાજા બાજીડોએ ૧૮૧૯-૨૧માં મહાબન્દુલા અને મહાથિલ્વાને આસામ પર આક્રમણ કરવા મોકલ્યા. આ પહેલું જ યુદ્ધ હતું છતાં મહાબન્દુલાએ બ્રહ્મદેશના મધ્ય પ્રદેશોમાંથી ધીચ જંગલો ને પહાડોમાંથી માર્ગ કરી યુદ્ધમાં ત્યાંની અપરિચિત જાતિઓ પર વિજય મેળવ્યો. આસામ અને મણિપુરનાં યુદ્ધોમાં મળેલા આ વિજયથી રાજા બાજીડો પોતાને મહાન શક્તિશાળી સમ્રાટ સમજવા લાગ્યો. ખરી વાત તો એ હતી કે આંતરરાષ્ટ્રીય મામલાઓથી તે તદ્દન બીનવાકેફ હતો ને તેનું જે થોડુંઘણું જ્ઞાન હતું તે મુસલમાન કે યહૂદી વેપારીઓએ સંભળાવેલી સાચી ખોટી ગપોથી આગળ જતું ન હતું.

૧૮૨૩માં બન્દુલાને તેણે આજ્ઞા આપી કે આરાકાન જીતી તેણે ચટગાંવ ભણી આગળ વધવું અને એ રીતે બંગાળ વગેરે પર વિજય પ્રાપ્ત કરી, ત્યાંના ગવર્નરને સુવર્ણશૃંખલાઓમાં જકડી તેની પાસે હાજર કરવો. આ કાર્ય પાર પાડવામાં પોતાની યોગ્યાયોગ્યતાનું ભાન બન્દુલાને હતું કે નહિ તે આપણે કહી ન શકીએ; એ તો એક આજ્ઞાંકિત સેવક હતો ને આજ્ઞા મળતાં ચાલી નીકળ્યો.

આરાકાન તથા ચટગાંવમાં લગભગ બધા યુદ્ધોમાં બન્દુલાને વિજય મળ્યો. અંગ્રેજો અને ભારતીય સિપાઇઓ બન્દુલાની સેના સાથે પહાડી પ્રદેશોમાં જોઇતો મુકાબલો ન કરી શક્યા. બ્રહ્મી સૈન્યની સંખ્યા તો માત્ર ૨૦૦૦ની જ હતી, પણ તેમની દઢ વીરતા આગળ અંગ્રેજોને સખ્ત હાર ખમવી પડી. આ યુદ્ધોના વિગતવાર વિવરણથી આપણને તરત માલૂમ પડે છે કે અંગ્રેજ સેનાપતિઓ કરતા મહાબન્દુલાનું કૌશલ્ય અધિક હતું.

ચટગાંવ જીતી બન્દુલા કલકત્તા ઊપડવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેણે શાપૂ ટાપુમાં આરામ માટે ધામા નાખ્યા. એ જ અરસામાં ઇશાની સરહદ પર પોતાની અસફળતા જોઇ બંગાળ સરકારે નવી ચાલબાજી રચી, જેનો બ્રહ્મીઓને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો. એ ચાલબાજીનો સારાંશ દરિયાઇમાર્ગે રંગૂન પર આક્રમણ કરવાનો હતો: તેના પરિણામે બ્રહ્મદેશની બધી આશાઓ પર પાણી તો ફરી વળ્યું, સાથોસાથ તેના ઇતિહાસમાં પણ જબરૂં પરિવર્તન આવી ગયું.

રંગૂનીઓને આ ચાલબાજી દ્વારા સખ્ત શિકસ્ત આપી અંગ્રેજ સેનાએ છ માસ સુધી શહેરમાં જ ધામા નાખ્યા. દરમિયાનમાં નાનાં નાનાં છમકલાં થતાં જ રહ્યાં. બાજીડોએ નવી સેના સાથે એક નવા સેનાપતિને મોકલ્યો. પણ તે યુદ્ધમાં ખપી ગયો. કુશળ સેનાના થતા જતા નાશ અને રંગૂન,

ચડૂબા, નગરિસ ટાપુ, ટ્વાય, મરગુઇ અને તનાસરમ જેવા હાથમાંથી ચાલ્યા જતા પ્રદેશોએ છેવટે રાજા બાજીડૉની ઊંઘ ઊડાડી ને પોતાના પ્રયોગોની નિષ્ફળતા તેને માલૂમ પડી. તેણે પોતાના બે ભાઇઓને લશ્કર આપી મોકલ્યા. એકે ડેનુબ્યૂ અને બીજાએ પીગૂમાં પડાવ નાખ્યો. ખરી રીતે આ બંનેએ અલગ પડાવો નાખ્યા એજ ભૂલ કરી કારણ શત્રુસૈન્ય તો અવિભાજિત રહેલું.

તે પછી રાજાએ બંગાળ પર ચઢાઇ કરવાને બદલે મહાબન્દુલા પર સીધા રંગૂન આવવાનો હુકમ છોડ્યો. આજ્ઞાંકિત બન્દુલા તરત આવા તરફ પાછા ફર્યો. આરાકાનના દુર્ગમ પહાડો ને ગીચ જંગલો મુશળધાર વરસાદમાં સેનાસહિત ઓળંગવાં એ જેવુંતેવું કામ ન હતું. નેપોલિયનનું આલ્પ્સનું ઓળંગવું પણ તેના પ્રમાણમાં કંઇ વિસાતમાં ન ગણાય. દેશભક્તિ, સ્વામીભક્તિ અને સંચાલકશક્તિભર્યો મહાબન્દુલા તરત રાજધાની આવા આવી પહોંચ્યો. ત્યાંની પ્રજાએ તેનો ખૂબ સત્કાર કર્યો. મહાબન્દુલાની આ યાત્રાની પ્રશંસા લગભગ સઘળા જ ઇતિહાસકારોએ મુક્તકંઠે કરેલી છે. થોડા જ દિવસોમાં રંગૂનની વાયવ્યે પચાસ માઇલ પર આવેલા ડેનુબ્યૂ માટે નવી સેના ને નવી યુદ્ધનૌકાઓ સાથે તેણે પ્રસ્થાન કર્યું.

ડેનુબ્યૂ પહોંચતાં જ બન્દુલાએ સારી સેનાનું પુનઃસંગઠન કર્યું અને આખી સેના પોતાના એકમાત્ર અધિકાર નીચે આણી. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો તો એ સેના સાઠ હજારની સંખ્યાની જણાવે છે પણ તેમાં અતિશયોક્તિ હોવાનો પૂરો સંભવ છે. ગમે તેમ હો, પણ એમાં તો મુદ્દલ શંકા નથી કે બ્રહ્મદેશના ઇતિહાસમાં આ પહેલાં કોઇ વખતે એટલી મોટી સેનાનું સંગઠન નહોતું થએલું.

૧૮૨૪ના નવેમ્બરના અંત લગભગ બન્દુલાએ સૈન્ય સહિત રંગૂન તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. તેના વ્યક્તિત્વને ત્યારે જ આપણે સંપૂર્ણ સમજી શકીએ કે જ્યારે આપણે તેની સેના તદ્દન અશિક્ષિત હોવા છતાં તેણે કેટલી કક્ષાએ તેને પહોંચાડેલી એ જાણવા પામીએ.

શત્રુસેનાને બ્રહ્મી સેનાની પ્રત્યેક હીલચાલની ખબર પહેલેથી જ પડી જતી હતી અને એથી પંદર વીસ દિવસોમાં રંગૂનની આસપાસ બ્રહ્મીસેનાને કેટલી યે વાર હાર ખાવી પડી. છેવટ રંગૂનથી બચેલી સેના લઇ બન્દુલા ડેનુબ્યૂ પહોંચ્યો. અંગ્રેજ સેના પણ જળ અને જમીનમાર્ગે ત્યાં પહોંચી. જળસેના જનરલ કૉટનના હાથ નીચે હતી. કૉટને પહેલાં તો નાના મોટા વિજયો પ્રાપ્ત કર્યાં પણ ડેનુબ્યૂમાં એને કપરો પરાજય મળ્યો. જમીન પરનું સૈન્ય કૅંપબેલની સરદારી હેઠળ હતું તેને તરત ડેનુબ્યૂ બોલાવી લેવામાં આવ્યું. સામી માર્ચે બધી અંગ્રેજ સેના એકત્ર થઇ ગઈ.

ડેનુબ્યૂનો કિલ્લો દુર્ભેદ્ય ગણાતો. એનો મોરો તોતીંગ દિવાલનો બનેલો હતો. ૧૫–૧૭ ફૂટ ઊંચી અને ૫૦૦–૮૦૦ ફૂટ પહોળી એ દિવાલ પાછળ બીજી ઇંટોની દિવાલ હતી અને તેની પાછળ ઊંડી ખાઇ હતી. બન્દુલાએ કિલ્લાના એ મોરા પર મોરચો નાખ્યો. થોડા દિવસો સુધી સાધારણ લડાઇ ચાલી પણ પહેલી એપ્રીલની સવારે મહાબન્દુલા એક અધિનાયકને સૂચનાઓ આપી રહ્યો હતો ત્યાં જ એક રૉકેટ (હવાઈ બૉંબ) એ બ્રહ્મી વીરને લાગ્યો ને એ જ ક્ષણે એનો અંત આવી ગયો. એનો અગ્નિસંસ્કાર પણ એ જ સ્થળે કરવામાં આવ્યો. સૈનિકો કાબૂની બહાર ગયા ને નાસભાગ થઇ રહી. બ્રહ્મદેશની સહેજ ચડતી કળા પણ મહાવીર મહાબન્દુલાના અવસાનથી આમ અસ્તપટે પહોંચી. જો તેનું અવસાન ન થયું હોત તો બ્રહ્મી વિગ્રહનું જે પરિણામ આવ્યું એ જ આવત કે કેમ એ એક શંકા હતી. બાજ સામે લડવા નીકળેલાં ચક્લિયાં કરતાં તેની સેનાની યોગ્યતા વધુ ન હતી. છતાં એ એટલી યોગ્યતાથી પણ તેણે જેટલું કામ કર્યું ને જે વીરગતિ મેળવી તે વીરશિરોમણિઓની સૂચિમાં તેનું નામ કાયમ બેસાડે છે.

(વિશાલ ભારત) —બ્રજમોહન વર્મા

ગુજરાત—પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે

* * * કૃષ્ણની દ્વારિકાના પતન પછી સુરાષ્ટ્રની કાંધે એક પરાઈ સંસ્કૃતિ ચડી બેઠી. એ સંસ્કૃતિ તે આઝરબીઝન (આર્ય બીજમ્) પાસે વિકસેલી નાગ સંસ્કૃતિ. પરંતુ આર્યોએ પોતાનું આધિપત્ય કાયમ કરતાં એ સંસ્કૃતિનો ધ્વંસ કેવી રીતે કર્યો એ પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેનો કિસ્સો, ગુજરાતના એક અણુજાણ પુરતત્ત્વવિદ્ શ્રી મણિલાલ દ્વિવેદીએ પોતાના 'પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત' નામના પુસ્તકમાં સંઘર્યો છે તેમાંથી અહીં ઉતાર્યો છે. અર્જુનના પૌત્ર જનમેજ્યે આદરેલા સર્પહોત્રના રૂપકનું સાચુ રહસ્ય પણ એથી સમજાશે.

'પુરાણોમાં આવતા સમુદ્ર મંથનના આખ્યાનમાં આર્યોના દરિયાઈ સરસાઇ અને વડપણ માટેના પ્રયાસો સિવાય બીજું કૈં જણાતું નથી હરિવંશમાં આપણે જોઇએ છીએ કે વાસુકિનાં નેતરાં બનાવી જે સમુદ્રમંથન કરવામાં આવ્યું એ કાર્ય સૈંકડો વર્ષ સુધી ચાલ્યું છે. એનો અર્થ એટલો જ છે કે સૈંકડો વર્ષના એકધારા પ્રયાસો પછી આર્યો સમુદ્ર કે જળમાર્ગોનું આધિપત્ય મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા અને નાગ–અસુરના ઉપાસ્ય દેવ શિવને એ જાતીય શક્તિના હ્રાસનો કડવો ઘૂંટડો ગળવો પડયો. આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે સાગરનું બારૂં એ ગુજરાતનો કિનારો હતો અંટલે દેવાસુર સંગ્રામની એ ભૂમિ પણ ગુજરાતનો કિનારો જ હોવી જોઇએ એમ નિષ્પન્ન થાય છે.

આ રીતે નાગ–અસુરોની દરિયાઈ વડપણની શક્તિના ભુક્કા વાસુકિ નાગ પછી થઇ ગયા. એ દુર્ધર્ષ યોદ્ધાએ જમાનાઓના ઘાવ ઝીલ્યા અને આર્યોના સંયુક્ત બળનો સામનો કર્યો, પણ આખરે ક્ષીણ થતી જતી શક્તિને લીધે પરાજિત થઈ આર્ય જાતિના વિજય આગળ તેને ઝૂકવું પડ્યું.

જળ ઉપર આધિપત્ય ભોગવનાર વાસુકિની જેમ ભૂમિ પર અધિકાર ભોગવનાર નાગોનો છેલ્લો મહાપુરુષ તક્ષક જણાય છે. ઉન્નતિ–અવનતિના કાળચક્રમાં ભૂમિ પર કાબૂ ધરાવનાર નાગો પણ પરાસ્ત થયા અને જનમેજયે આરંભેલા સર્પસત્રમાં એ જાતિનો ઘોર વિનાશ થયો. આર્યજાતિના વિમળ ઇતિહાસમાં માનવસંહારની આવી હીચકારી નીતિનું એક કલંકિત પાનું ઉમેરાયું. આ સત્ર પણ દક્ષિણમાં જ મંડાએલો.

પણ માનવ સ્વભાવ હમેશાં વીરપૂજાનો પક્ષપાતી રહ્યો છે. નાગ જાતિના વિનાશમાંથી વાસુકિ, તક્ષક અને શેષની પૂજાઓ માનવજાતિએ પોતાના હૃદયમાં અંકિત કરી તેમની પ્રતિમાઓ સ્થાપી રાતા કે ભૂમધ્ય સાગરને તીરેથી સૂર્ય, આકાશ અને પૃથ્વીના દ્યોતક તરીકે એ પ્રતીકને લઈ ગુજરાતને ઓવારે ઊતરેલી નાગજાતિનું પ્રભુત્વ તો નષ્ટ થયું, પણ તેને બદલે નાગજાતિની પ્રતિભાના પ્રતીક સમાં મંદિરો માનવસ્મૃતિએ ચણાવી ખડાં કર્યાં. યમુના તીરે મથુરામાં કે વારાણસીના ગંગાઘાટે વાસુકિનાં મંદિરો બન્યાં, શેષને નારાયણના સાથીઓ ઘટાવ્યા અને કચ્છની ભૂમિમાં જાડેજાઓએ નાગમંદિર ખડું કરી તેની રથયાત્રા કાઢવા માંડી. (કચ્છ, પાલણપુર અને મહીકાંઠા ગેઝેટિયર. વૉ. ૫) નાગજાતિનું પ્રભુત્વ નષ્ટ થયું, પણ પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેની નાગપૂજાની ભાવના દેશવ્યાપી બની ગઈ.

આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે જ્યારે પંચ–નદના પ્રદેશમાં વૈદિક હોમાનલો નહોતા પ્રકટ્યા, જ્યારે 'હિરણ્યમયી ઉષા'ના સુમધુર ગાનનાં ગુંજનો બ્રહ્માવર્તના પુણ્યક્ષેત્રમાં નહોતાં થતાં અને નૈમિષારણ્યના તપોવનમાં તત્ત્વચિંતનનાં અનુષ્ઠાનો યે નહોતા મંડાયા તેના ઘણા કાળ પહેલાં ગુજરાતની ભૂમિ પર, રાતા અને ભૂમધ્ય સાગરને કાંઠેથી પોતપોતાની સંસ્કૃતિના સંસ્કાર લઇ, સાગર ખેડતી સાહસિક અને વિક્રમશીલ જાતિઓએ આવી પોતાના નિસાસા કર્યા, પોતાની સંસ્કૃતિના ધ્વજ રોપ્યા, ભૂમિને સમૃદ્ધ કરી તે સમૃદ્ધ થઇ અને મહાકાળના ધક્કાઓનો સામનો કરતાં આખરે પરાસ્ત થઈ આર્ય જાતિઓ સાથે સંમિલિત થઇ ગઈ. સરસ્વતીના જળપ્રવાહો લુપ્ત થયા અને તેની સાથે ગુજરાતની એ આસુરી શક્તિની એંધાણીઓ પર કાળે પડદો ખેંચ્યો. યુગ પર યુગ પસાર થતાં પાંચ હજાર વર્ષનાં ઢાંકણ એના પર ઢંકાયાં છે. એ ઢાંકણો ખોલી ગુજરાતની પાક ઐતિહાસિક સમૃદ્ધિ અને વીર જાતિઓનાં સત્ય સ્વરૂપ ધરખમ રીતે રજુ કરવાનું અને ગુજરાતના ભવ્ય ભૂતકાળનું દર્શન કરાવવાનું કાર્ય તો ગુજરાતના કોઇ સમર્થ સંશોધકોનું છે. આ તો દેવી ગુર્જરીને ચરણે ભક્તિની એક અંજલિ માત્ર છે.'

એ અંજલિ ભરનાર શ્રી મણિભાઈ દ્વિવેદીને સાક્ષર શ્રી રમણલાલ દેસાઇ તેની પ્રસ્તાવનામાં આ રીતે ઓળખાવે છે:

'પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત' એ નાનકડું પુસ્તક ગુણભારથી ભરેલું છે. શ્રી મણિભાઇ શોધક છે, પુરાતત્ત્વવિદ્ છે, અને પોતાના સાધન અભ્યાસની યોગ્ય ગૂંથણી કરી ઇતિહાસને સ્પષ્ટ કરે એવી તીવ્ર બુદ્ધિ અને લેખનશૈલી ધરાવે છે. તેમણે પોતાનાં પર્યટનોનો બહુ સારો ઉપયોગ કરી દક્ષિણ ગુજરાતની સંસ્કૃતિને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. કાઠિયાવાડ અને ઉત્તર ગુજરાતની માફક દક્ષિણ ગુજરાત –નર્મદા અને તાપીનો મુખપ્રદેશ–ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વનો વિભાગ છે, એ માત્ર ચાલુક્યો કે રાષ્ટ્રકૂટોના જ નહિ, પરંતુ ઇસુની પહેલાંનાં અવશેષો ઉપરથી પણ સાબિત થાય છે. આ મહત્ત્વની વાત તરફ પુરાતત્ત્વવિદોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. તે ધ્યાનને બળવાન બનાવે એવી ઉપયોગી માહિતી શ્રી મણિભાઇ આપણને આપી રહ્યા છે. ગુજરાત સંબંધી પ્રાચીન માહિતી એકત્ર કરી, જુદી જુદી સંભાવનાઓની તુલના કરી, પોતે શોધેલી વસ્તુઓને સંભાવનાની પુષ્ટિ કે વિરોધમાં નમ્રપણે રજુ કરી, ગુજરાતના પ્રાચીન કાળને તેમણે પ્રકાશિત કરવા સુંદર પ્રયત્ન કર્યો છે, એટલું જ આ પુસ્તક માટે મારા સરખો layman–અભ્યાસશૂન્ય પ્રશંસક કહી શકે.

ગુજરાતે આર્યાવર્તની સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારમાં જાણે ફાળો આપ્યો જ ન હોય એવી ભ્રમણા એક વખત પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને થતી હતી. શ્રી દ્વિવેદીના જેવા પ્રયાસો એ ભ્રમણાને દૂર કરવામાં સહાયભૂત થશે. ગુજરાતના ઇતિહાસને પાંચ હજાર વર્ષ સુધી લંબાવી આપનાર વિદ્વાનનો આ પ્રયાસ જેમ પ્રજાને ઉપયોગી છે તેમ ઇતિહાસકારોને પણ છે.

પતંગ ચગાવવાની કળા

*** જોકે થોડી ખર્ચાળ પણ નિર્દોષ આ રમતનો શોખ કાઠિયાવાડ કરતાં ગુજરાત તરફ વધારે છે. અને ત્યાં એ માત્ર આનંદ માણવા માટેની રમત જ નથી. પતંગ ચડાવવામાં અને તે વડે બીજા પતંગો કાપવામાં એક ચોક્કસ પ્રકારની કળા પણ રહેલી છે. અને તેમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવી એ સહેલું નથી. આ રીતે એ કળાનું રસમય વર્ણન આપ્યું છે.

પતંગની પૂર્ણ કળા તો પેચમાં જ રહેલી છે. એના મુખ્ય બે પ્રકાર ગણાય. એક 'ખેંચીને' અને બીજો 'ઢીલ' છોડીને.

ઢીલથી પેચ લેવાની રીત સૌથી સાદી અને સહેલી છે. પતંગ સહેજ ચઢાવી જાણનાર બાળકો પણ એટલું તો સમજે છે કે પેચ થાય તો દોરી જવા દેવી. જો કે ટાળેબંધ પેચ જોવાની મઝા ઢીલ છોડવાના પેચમાં વધુ પડે છે છતાં યે આ જાતના પેચમાં હોશિયારી બતાવવાનો અવકાશ ખેંચવાના પેચ જેવો તો નથી જ. આ પેચને માટે પાવલો પતંગ અથવા તો એથી ભારે પતંગની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા હોય છે. વળી દોરી પણ વધારે જોઇએ અને દોરી સરે તે માટે પૂરતો પવન પણ જોઇએ. ઢીલથી પેચ લેવા માટે ખાસ નિયમો નથી, પણ મારા અનુભવ પ્રમાણે નીચેથી પેચ લેવા એ જ સારું છે; કારણ કે તેમ કરવાથી પતંગ ઊંચો રહે છે, જ્યારે ઉપરથી પેચ લેનારનો

પતંગ લટકી પડે છે. વળી ઢંગાળુ પેચમાં આ બાબત ખાસ અગત્યની છે. પતંગ ડગમગતો જ રાખવો, જેથી હંમેશાં ઊંચો રહે; લોટતો પતંગ નીચો નમતો જાય છે અને વળી દોરીને વળ ચડાવી બગાડે છે. પાછળના પતંગની તો કિન્ના ફસાવવા જ પ્રયત્ન કરવો, જેથી તરત જ કાપી શકાય. કેટલીક વખત કેટલાક ઢીલમાં બને તેટલી જોરથી દોરી સરવા દે છે પણ એ હમેશાં અસરકારક નથી હોતું. પેચવાળા પતંગની દોરી હાથમાં હોય તો આપણને ધીસા પડે છે કે નહિ તે સમજી શકાય છે, એટલે ધીસાના પ્રમાણમાંજ દોરી સરવા દેવી. ઢીલના પેચમાં ખેંચવાના પેચ કરતાં વધારે ગેરફાયદા છે એ દેખીતું જ છે. પેચ પછી પતંગ પર તમારો કાબુ તદ્દન ઓછો રહે છે. દોરી છોડયા સિવાય તેની સાથે ભાગ્યે જ બીજું કંઇ થઇ શકે. વળી એવામાં કોઇ વચ્ચેથી ખેંચી કાઢે તો યે તમે નાઇલાજ છો. ઢીલ છોડનાર કેટલાક એમ માને છે કે ઉકલેલી તૈયાર દોરી રાખીએ તો ખેંચનાર ન જ ફાવે; પણ એ ભૂલ જ છે. ઘણાએ જોયું હશે કે ખૂબ દોરીમાં કપાતા જતા પતંગની દોરીના પણ બીજા પતંગથી બે ભાગ કરી શકાય છે, તો પછી હાથમાંના પતંગનો તો શો ભાર?

અમદાવાદમાં હમણાં તો ખેંચીને પેચ લેવાની રીત જ ખૂબ પ્રચલિત જણાય છે અને ખરી રીતે હોશિયારી વાપરવાનો અવકાશ પણ ખેંચવામાં જ રહેલો છે. પાવલાથી નીચેના પતંગો ખેંચવા વધારે અનુકૂળ પડે છે અને તેમાં યે ખાસ કરીને ઘેંશિયા સુંદર કામ આપે છે. ઘેંશિયાની વિશિષ્ટતા એ છે કે એને ગમે તે દિશામાં સીધા જ મરડાવી શકાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે ભાગ્યે જ લોટે છે. ખેંચનારાઓ પર, ઢીલ પક્ષનાઓ (ઢીલાઓ) દોરી બચાવવાની ચિંગુસાઇનો આરોપ મૂકે છે, પણ એમ કંઇ પેચ લેવાની સ્વતંત્રતા ઓછી જ એ લોકો ખૂંચવી શકશે?

કેટલીક વાર ગમે તેમ ખેંચીને પણ સામાનો પતંગ કાપી શકાય છે, પણ એ તો આકસ્મિક જ હોય છે, અને એમ એ કળામાં પાવરધા પણ ન થવાય. પેચનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે જેની દોરી વધારે સરે ને સામાનો પતંગ કાપી શકે. દોરી તો ઢીલથી અને ખેંચીને બંને રીતે સરી શકે; પણ ઢીલવાળાઓને પતંગના જોર પર આધાર રાખવો રહ્યો, જ્યારે ખેંચનારાઓને પોતાની ઝડપ—હસ્થા—પર. હવે પેચમાં એવું બને છે કે જો એક જણ ખેંચતા હોય તો ઢીલ છોડનારની દોરી સાધારણ રીતે સરતી હોય તે કરતાં વધુ સરે છે, કારણ ખેંચનાર પવનની સામી દિશામાં ખેંચે છે. હવે જો ખેંચનાર એવી રીતે ખેંચે કે ઢીલ છોડનારની વધુપડતી દોરી ન સરે, એટલું જ નહિ પણ એની જરાપણ દોરી ન સરે અને ઉલટું પોતાના ધીસા તેના પર પડે, તો જરૂર સામાનો પતંગ કાપી શકાય; અને આવું બની શકે તેમ પણ છે. ધારો કે ૪૦ ફૂટ લાંબી અગાસી પરના બંને છેડા પરથી પૂર્વ બાજુ બે પતંગો ચડે છે અને બંનેનાં દોરી—પતંગો સરખાં જ છે. હવે દક્ષિણના ખૂણા તરફથી ચડાવનાર વ્યક્તિને ખેંચવું હોય તો શું કરવું? એણે પોતાનો પતંગ નીચો રાખી, ઉત્તર તરફ મરડાવી, બને તો બીજાના છેક હાથમાંથી જ પેચ લેવા પ્રયત્ન કરવો અને પેચ થતાં સહેજ પહેલાં, સીધું ઉપર નહિ પણ પૂર્વ બાજુ મરડાતાં ઉપર ખેંચવું: તો જરૂર, ગમે તેટલો પવન હશે તો પણ, ઢીલવાળાનો કપાવાનો જ. કારણ તપાસીએ: ઢીલવાળાની દોરી પૂર્વ બાજુ સરે છે, એટલે જો બંનેની દોરી સરવાની સાથે પેચ (જે જગાએ બે દોરીઓ બરાબર અડકે છે તે) પણ પૂર્વ તરફ ઘસડાય તો ઢીલવાળાની ઢીલ નકામી જાય. ઢીલ તો ફક્ત પેચ સ્થિર રહે તો જ કામની. હવે ઉપર પ્રમાણે ખેંચવાથી ખેંચનારનો પતંગ પેચને પૂર્વ બાજુ લઇ જાય છે જેથી ઢીલવાળાની દોરી પેચમાં ન સરતાં આખો યે પેચ જ આગળ જાય છે. ખેંચનાર તો સાથેસાથે ખેંચતો હોવાથી તેની દોરી પેચમાંથી પોતાની બાજુ સરે છે; એટલે ભલેને ઢીલવાળો એક વખત હાથમાંથી તોડીને પતંગ મૂકી દે તોયે પેચ પાસેથી દોરીના બે ટુકડા જ થવાના. આવી રીતે તમારી ડાબી કે જમણી બાજુના ચાર પાંચ પતંગો પણ તમે એકસામટા જ ખાત્રીથી કાપી શકો. ખેંચવામાં બાજુના પતંગો કાપવા એ સૌથી સહેલું છે.

આગળના પતંગોને નીચેથી લઈ ઉપર ખેંચવું એ સહીસલામત નથી. કારણ, ઉપર બતાવ્યું તેમ ઢીલ છોડનારની દોરી બેવડા જોરથી સરે. આવે વખતે ખેંચનારે પોતાનો પતંગ બને તેટલો નીચો રાખી એક બાજુથી ખેંચવાનું શરૂ કરી, પેચ થાય અને સામાવાળાનો પતંગ કપાઇ જાય ત્યાંસુધી બીજી બાજુ તરફ—ત્રાંસું—ખેંચ્યા જ કરવું. ખેંચવામાં કિન્ના ન ફસાય એ માટે હમેશાં શરૂઆતથી જ પૂરતી દોરી છોડી રાખવી.

આપણી પાછળના પતંગને ખેંચી કાપવો એ સૌથી વધુ મુશ્કેલ છે, છતાંયે એ પણ બની શકે તેવું જ છે. આ સ્થિતિમાં પેચ લેવા એ આપણા હાથમાં નથી, એટલે પેચ લેવાની તે શરૂઆત કરે તે પહેલાંથી જ ખેંચવું શરૂ કરી દેવું, જેથી તેની દોરી આપણી દોરીને અડકતાં જ આપણા ધીસા તેના પર શરૂ થઇ જ જાય. બીજો રસ્તો, બને તો એની કિન્ના ફસાવી કાપવાનો છે. કિન્ના ફસાવતાં આપણો પતંગ બગડે અથવા તો ખેંચમતાણ થાય એ ખોટી બીક છે. આગળ દોરી પૂરતી હોય અને પેચ પદ્ધતિસર હોય તો ચોવડી કિન્ના પણ સહેલાઇથી કપાઇ જશે. ત્રીજો રસ્તો સામાના પતંગને લલચાવી પેચની જગ્યા આપણા માથા ઉપરથી બદલી બાજુ પર લઇ જવાનો છે. આપણો પતંગ બને તેટલો મરડાવીને ગમે તે એક બાજુ પર નીચો રાખવો, જેથી પાછળવાળો પણ તેનો પતંગ તે બાજુ લાવશે. આમ બને એટલે તો આપણે પહેલી કોટિના પેચ લઇ સહેલાઇથી હવાવાળી દિશામાં બે હસ્થા મારીએ કે પેલાનું 'ખલાસ'! ખેંચવા માટેનો પતંગ ખોડખાંપણ વિનાનો જ સારો; જોકે જે બાજુ પેચ લેવા માટેના

પતંગો ચડતા હોય તેની ઊંધી બાજુ પર સ્હેજ ત્રિજ્ઞાતો પતંગ ખેંચવા માટે વધારે અનુકૂળ પડે છે. આ રીતે ખેંચવાના પ્રયોગો કરી જોજો. જરૂર સફળતા મળશે.

(ગુજરાત સમાચાર) —ચીનુભાઈ પટવા

તુળશીશ્યામ

સૌરાષ્ટ્રના ગીર પ્રદેશની બરોબર મધ્યમાં આવેલી તુળશી શ્યામની જગ્યા ખાસ જોવા જેવી છે. ઉનાથી પંદર માઇલ અને જાફરાબાદથી ત્રીસ માઇલ દૂર આવેલું આ સ્થળ ચારે બાજુ નાંદીવેલા પર્વતની ગિરિમાળા, ગીચ ઝાડી અને ડુંગરાઓમાંથી વહેતાં નાનાંમોટાં ઝરણાં વગેરેનાં સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી ભરચક છે. તુળશી શ્યામનું મંદિર શિખરબંધ છે. મંદિરની પડખે સામસામી બાજુ પત્થરથી બાંધેલાં પગથીઆંવાળા ઊના પાણીના સાત કુંડ આવેલા છે અને તેમાં કાયમ ગરમ પાણી રહ્યા કરે છે. કુંડ બહુ ઊંડા નથી; માત્ર છાતીબરૂ પાણી દરેકમાં રહે છે. અને તેમની બાંધણી એવી છે કે એક કુંડમાંથી બીજા કુંડમાં જઇ શકાય. આ સ્થળે જમીનમાં ગંધક કે શળ જેવાં દ્રવ્યો ચોક્કસ હશે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ કુંડની લગોલગ એક મીઠા, સ્વચ્છ, ઠંડા પાણીનો કુંડ છે જેનો ઉપયોગ અહીં વસનારા અંત્યજો જ કરે છે! આ પ્રદેશમાં વાઘ, વરૂ, સિંહ, દીપડા વગેરે વારંવાર જોવામાં આવે છે. રોઝ અને જંગલી બિલાડા તો આપણને રસ્તામાં જ મળે. અહીંના સિંહો તો ખાસ પંકાય છે અને એની ઘોર ગર્જનાઓ અહીં વારંવાર સંભળાય છે. આથી ધર્મશાળામાં ઊતરેલા અજાણ્યા મુસાફરને તો સિંહ નજીકમાં જ હોવો જોઇએ એવો ભાસ થાય છે. આ ધર્મશાળામાં નાનીશી દુકાન છે તેમાથી મુસાફરોને સીધુંસામગ્રી મળી રહે છે. અહીંનું પાણી પીવામાં બહુ ભારે હોવાથી બેત્રણ દિવસથી વધારે સમય રહેવાથી તબિયત બગડવાનો ભય રહે છે.

તુળશી શ્યામની સમીપમાં જ રૂકિમણીજીનો ડુંગર છે. ડુંગર છે તો ઊંચો પણ પગ કેડીથી માણસો સહેલાઇથી ઉપર જઇ શકે છે. ઉપર રૂકિમણીજીનું નાનું દહેરૂં છે. દહેરાની પાસેના એક વૃક્ષની ડાળીએ ઘણા ભાવિક યાત્રાળુઓ એકબીજાની દેખાદેખીથી લુગડાનું ચીથરૂં બાંધે છે.

તુળશી શ્યામથી પૂર્વ દિશાએ ત્રણ માઈલ દૂર ભીમચાસ નામની જગા આવેલી છે. આ સ્થળે જવા માટે કેડી છે. કેડીની બંને બાજુ નાનાં મોટાં ઝાડોની હાર આવેલી છે. તેમાં ખાસ કરીને ટીંબરૂ, કરમદાં, આંબા, શાયણ, જાંબુડાં એ મુખ્ય છે. અમે વસંતઋતુમાં ગએલાં એ વખતે આ વનવાટિકા પીળાં પલાશનાં ખીલેલાં ફૂલોથી ખૂબ જ ખીલી રહી હતી. અહીં એક ખડકમાંથી ધોધબંધ પાણી વહ્યા કરે છે. તુળશી શ્યામથી અહીં આવતાં રસ્તામાંથી જ આ ધોધનો અવાજ કાન ઉપર અથડાય છે. ધોધનું પાણી નીચે પડી ફીણના ગોટેગોટ બનાવતું નદીના વહેણરૂપે ચાલ્યું જાય છે.

—કેશવલાલ જટાશંકર મહેતા

જ્ઞાની અવયવો!

સંસ્કૃતના પ્રખ્યાત અભ્યાસી મૅક્સમુલર સાહેબનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો ઑક્સફર્ડ પ્રેસમાં છપાતાં હતાં ત્યારે તેમને હાથે ઘણી ભૂલો થતી; પરંતુ તેમને આશ્ચર્ય એ થતું કે પહેલી છાપના કાગળો પર કોઇ તે સુધારી લેતું અથવા ભૂલ સામે નિશાની કરી દેતું; એ પરથી એમને એમ જ લાગતું કે છાપખાનામાં કોઇ હોશિયાર નોકર છે. તપાસ કરતાં જણાયું કે જે માણસ આ સુધારા કરતો હતો તે તો સંસ્કૃતનો એક શબ્દ જાણતો નહોતો!

ત્યારે આ બનતું કેમ? ખુલાસો વિચિત્ર છે. એ છાપખાનામાં એક પ્રિન્ટરનો જમણો હાથ પક્ષાઘાતથી જરા અક્કડ થઇ ગયો હતો. આથી તે બિચારો ધીરો પણ કાળજીથી કામ કરનારો બનતાં તેને સંસ્કૃત બીબાંનું કામ સોંપાયું હતું. ઘણા અભ્યાસ પછી અક્ષરોનો સંબંધ તેના હાથે બરાબર ચડી ગયો અને તેના અપંગ હાથને દરેક અક્ષરનાં બીબાં વીણવા માટે આગતેગ ચોક્કસ પ્રકારે ફરવાની ટેવ પડી. તેણે પ્રોફેસર મૂલરને જણાવ્યું કે 'સાહેબ, મારા હાથને આવી ટેવ પડેલી હોવાથી જે જાતની જોડણી કદી થતી જ નથી તે આવતાં અચકાય છે અને જરાક હાથને નવી ગતિ આપવી પડે કે તુરત મને ભૂલ છે એવું લાગે છે ને હું નિશાની કરૂં છું.'

આ ક્રિયામાં તેનો હાથ તેની નિયમિત ગતિ કર્યા કરતો અને મન ભૂલભરેલી ક્રિયા કરવાનું કહે તો તરત સામે થતો.

કુરાન વિષે કંઇક

'અલ કુરાન' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થએલા ઇસ્લામીઓના ધર્મપુસ્તકનો શબ્દાર્થ 'વાચન' (Reading) થાય છે. એ ગ્રંથમાં ૧૧૪ પ્રકરણ છે અને એવું કહેવાય છે કે એ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખાએલી સઘળી વસ્તુ ખુદાના સંદેશારૂપે જેબ્રાયેલ (Gabriel) નામના ફિરસ્તા મારફત મહમદ પયગમ્બર સાહેબને મક્કા અને મદીના મુકામે મળવા પામી હતી. એ સંદેશો એક ઘંટના માધ્યમ (Medium) દ્વારા થએલા અવાજની મદદથી મોકલાવાએલો હતો એમ મનાય છે. પાછળથી પયગમ્બર સાહેબ બોલતા ગયા તે મુજબ એ સંદેશાને અરબી ભાષામાં નોંધી લેવામાં આવ્યો હતો અને પુસ્તકારૂઢ થયા પછી તેનું નામ 'કુરાન' પડયું હતું.

પણ એ ધર્મગ્રંથમાં છે શું? તે પુસ્તક ઇસ્લામ ધર્મના ધાર્મિક, સામાજિક, નાગરિક, વ્યાપારિક તેમજ લડાયક ફરમાનોના સંગ્રહ રૂપે છે. એમાં મુસા (મોઝીઝ)ને તથા ઇસુ ખ્રિસ્તને ઇશ્વરના સંદેશવાહક તરીકે અલબત્ત ઓળખાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ મહમદ સાહેબનો મુખ્ય પયગમ્બર તરીકે સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

ખ્રિસ્તીઓ તેમના ધર્મપુસ્તકને બાઇબલ એટલે 'લખાણ' કહે છે, જ્યારે ઇસ્લામીઓ તેમના ધર્મગ્રંથને કુરાન એટલે 'વાચન' તરીકે ઓળખાવે છે એ નોંધી લેવા જેવું છે.

—ત્રિભુવન વીરજીભાઇ હેમાણી

મસ્જિદમાં નમાઝ પડતા હજરત અલી પર એક હલ્લો એમના લશ્કરનો એક ભાગેડુ સિપાહી આવી તલવારના ઘા કરીને નાઠો. લોકો એને પકડી લાવ્યા એ વેળા હજરત અલી માટે એક સેવક શરબતનો પ્યાલો લાવ્યો. હજરત અલીએ કહ્યું, 'એ મારા ખૂનીને આપો, કેમકે દોડવાથી એ થાકી ગયો હશે!'

ગણિતગમ્મત

૧ થી અમુક અંક સુધીના સળંગ આંકડાનો સરવાળો કરવો હોય તો એક સહેલી રીત છે. દાખલા તરીકે ૧ થી ૧૨ સુધીના સળંગ અંકનો સરવાળો કરવો હોય તો—

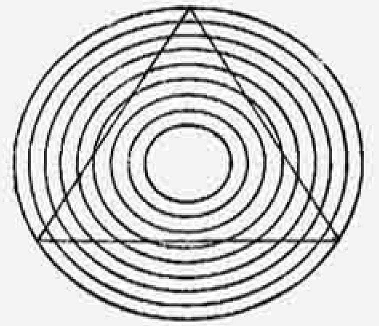
$$૧૨ \times \frac{૧૨}{૨} + \frac{૧૨}{૨}$$
$$= ૭૨ + ૬ = ૭૮ \text{ જવાબ}$$

બીજો દાખલો ૧ થી ૧૦૦ સુધીનાનો લો:

$$૧૦૦ \times \frac{૧૦૦}{૨} + \frac{૧૦૦}{૨}$$
$$= ૧૦૦ \times ૫૦ + ૫૦$$
$$= ૫૦૦૦ + ૫૦$$
$$= ૫૦૫૦ \text{ જવાબ}$$

અનેકાર્થી શબ્દ: **શીખ**=શિખામણ; સૂચના; શિક્ષા; વિદાયની આજ્ઞા; વિદાયગીરીની ભેટ; અણીદાર ગોળો લોઢાનો સળીઓ; ગુરુ નાનકના સંપ્રદાયનો અનુયાયી.

કહેવતોના અર્થ: 'દુખતી આંખે ઠેકો વાગે.' એ મતલબની અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે, 'Misfortunes never come singly, but with battalions' એટલે કે 'કમનસીબ કદી એકલું નથી આવતું પણ લાવલશ્કર લઇને આવે છે.' કમનસીબ માણસ એક આફતમાંથી તો પૂરો બચ્યો ન હોય ત્યાં બીજી આવીને તેના પર ત્રાટકે છે અને એ ક્રમ ખૂબ સ્વાભાવિક બની ગયો છે. એને મળતી આપણી બીજી કહેવતો પણ ઘણી છે: 'દાઝ્યા ઉપર ડામ ને પડ્યા ઉપર પાટુ', 'દુખતે ઠેસ ને દુબળે વેઠ', 'નબળી વાડે છીંડાં ઘણાં', 'દૂબળા ઢોરને બગાઇઓ ઘણી' વગેરે.

કુંડાળાંમાંના ત્રિકોણની લીટીઓ વાંકી લાગે છે એ દષ્ટિભ્રમ જ છે. કરો ખાત્રી.

અમેરિકાનો રાષ્ટ્રધ્વજ ત્યાંના પ્રમુખના માનમાં પણ નીચો ઉતારવામાં નથી આવતો; ફક્ત લશ્કરી વાવટો ઉતારાય છે.

સવારમાં લીલા ઘાસ પર ખુલ્લે પગે ચાલવાથી અને જમીને ભીની હથેલીએ આંખો મસળવાથી આંખોનું તેજ વધે છે.

મૂળાનો મુરબ્બો હરસપર ફાયદો કરે.

લોખંડની કટાએલી કોઈપણ ચીજને ડુંગળીના અરધીઆથી ઘસી, બીજે દિવસે ટર્પેન્ટાઇનથી સાફ કરતાં કાટ નીકળી જાય છે.

દુનિયામાં કઠણમાં કઠણ વસ્તુ કઇ, ખબર છે? જોન ટેને શોધેલું એ પરથી જેનું નામ પડ્યું છે તે ટેન સ્ટીલ નામનું પોલાદ. વિજ્ઞાનને જાણીતી ઑક્સી-ઍસીટીલીન જેવી કડકમાં કડક કસોટી પણ તેને ભેદી શકતી નથી.

એક જર્મન મરવા પડેલો. એક યહુદીએ તેના પર ઓપરેશન માટે પોતાનું લોહી કાઢી આપ્યું ને તે જર્મનને બચાવ્યો એટલે હિટલરની સરકારે આર્યન લોહી સાથે યહુદી લોહીનું મિશ્રણ કરવાના આરોપસર તેને આઠ મહિનાની સખત કેદની સજા કરી છે!

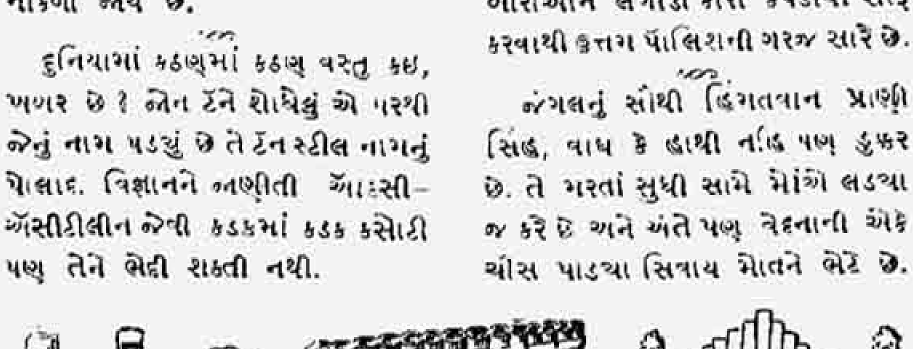
એક અમેરિકન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ શોધ કરી છે કે ગરમીના દિવસોમાં ખૂનો અને ઠંડીનાં દિવસોમાં ધાડ ને ચોરીઓનું પ્રમાણ વધારે હોય છે!

સપાટ જમીન પર ચાલવા કરતાં કોઇ ચઢાણ ચઢતાં આઠગણી શક્તિનો વ્યય થાય છે, એવી ગણતરી નીકળી છે.

કપડાં ધોવાના સોડાનું પાણી કોલસા પર છાંટ્યા પછી તે બાળવાથી તેની ગરમી વધે છે ને વધુ વખત કામ આપે છે.

પાણી, મેથીલેટેડ સ્પિરિટ ને પૅરેફિન સરખે ભાગે લઇને શીશીમાં સારી પેઠે હલાવી રાખવું. ઊનના ચીંથરા વડે બારીઓને લગાડી કોરા કપડાથી સાફ કરવાથી ઉત્તમ પૉલિશની ગરજ સારે છે.

જંગલનું સૌથી હિંમતવાન પ્રાણી સિંહ, વાઘ કે હાથી નહિ પણ ડુક્કર છે. તે મરતાં સુધી સામે મોંએ લડ્યા જ કરે છે અને અંતે પણ વેદનાની એક ચીસ પાડ્યા સિવાય મોતને ભેટે છે.

વાંસળી, બંસી, પાવો, મસકવાજું અને ઑરગન જેવાં વાજાં, મૂળે હાડકામાં કાણું પાડીને જે ક્રમથી માનવ આદિકાળથી યોજતો આવ્યો હશે, તે દર્શાવતી ચિત્રમાળા

વાર્ષિક સાંકળિયું · વર્ષ તેરમું

અંક ૧૪૫ થી અંક ૧૫૬ સુધી

આ પછીનાં સાત પાનાંમાં

......એ આંકડા અને અક્ષરોની શું કેવળ નિર્જીવ હારો છે? સહૃદય જોનારને તો લાગશે કે વિવિધતા ને રંગમયતાથી ટમકી રહેલી એ કલા અને સાહિત્યની સજીવ દીપમાળા છે. ગુજરાતના સુષુપ્ત કૌમારને જગાડવાના ને એના રાહનુમા બની રહેવાના પોતાના કોડને, આ વરસનાં પોણા સાતસો પાનાંમાં 'કુમારે' મોકળો વેગ આપ્યો છે એમ અમે નહિ—વરસભર એની દોસ્તી ટકાવી રાખનારા તમે સૌ એ જોઈને કહી ઊઠશો. દુનિયાના બંને છેડા સમા ધ્રુવોના વિજયસફરી બાયર્ડ અને પીઅરી જેવા સાહસબાજોને પડછે જ્ઞાન અને રખડપાટની તમન્નાથી કરેલી ગુજરાતીઓની નાની સફરો પણ એણે પોતાનાં પાનાં પર નોંધી છે. એમાં છે, વાર્તાઓ—મર્દાની તેમજ કોમળ લાગણીઓની, સાહસભર્યા શિકારો અને જંગલજીવનના ઝનૂનની; એમાં છે, એટલાં જ પાણીદાર, પુરુષાર્થ અને પ્રેરણાના જ્યોતિપુંજ જેવાં ચરિત્રો—બ્રાડલૉથી માંડી પ્રેમચંદજી સુધીના કર્તવ્યપુરુષોનાં; એમાં છે, અંતરીક્ષમાં અબજોવધિ માઈલોની યે પાર પ્રકાશતાં જ્યોતિર્મંડળોથી માંડીને માનવીના મોંમાંથી નીકળતા અવાજ સુધીની રહસ્યકથાઓ; એમાં છે, ધરતી ને સાગરના પેટાળમાંથી માનવે હાથ કરેલી મહાસિદ્ધિઓથી માંડી શાકભાજી જેવી રોજિંદી જરૂરિયાતનું વિજ્ઞાન; એમાં છે, સ્વસ્થ અને નિરામય જીવનના આદેશોથી માંડીને આત્માને સદા સોહાવી રહેતી મુક્તાવલિઓ; એમાં સ્પર્શાયાં છે, અનેક વિભિન્ન-વિવિધ ક્ષેત્રોનાં ક્ષિતિજો—સાહિત્ય અને નિબંધ, ઇતિહાસ અને પ્રવાસ, વાર્તા અને વિજ્ઞાન, ભૂગોળ અને ખગોળ, કથા અને ગાથા, જ્ઞાનમૌક્તિકો અને ચિત્રવિજ્ઞાન......

KUMAR Reg. No. B. 1808

ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં અપૂર્વ

¶ આમાં અતિશયોક્તિ નથી. આ અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજંતાની કલા પર એક પણ સ્વતંત્ર પુસ્તક પ્રકટ થયું નથી. રવિશંકરરાવળ જેવાનેહાથે અજંતાની કલાપર એકેએક મુદ્દાની ચર્ચા કરતો, વિગતથી લખાએલો વિસ્તૃત પરિચયલેખ, અને કાકાસાહેબ કાલેલકરની કલમમાંથી આવેલી અજંતા-કલમના એક ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રની પિછાન એ એની લેખનસામગ્રી છે.

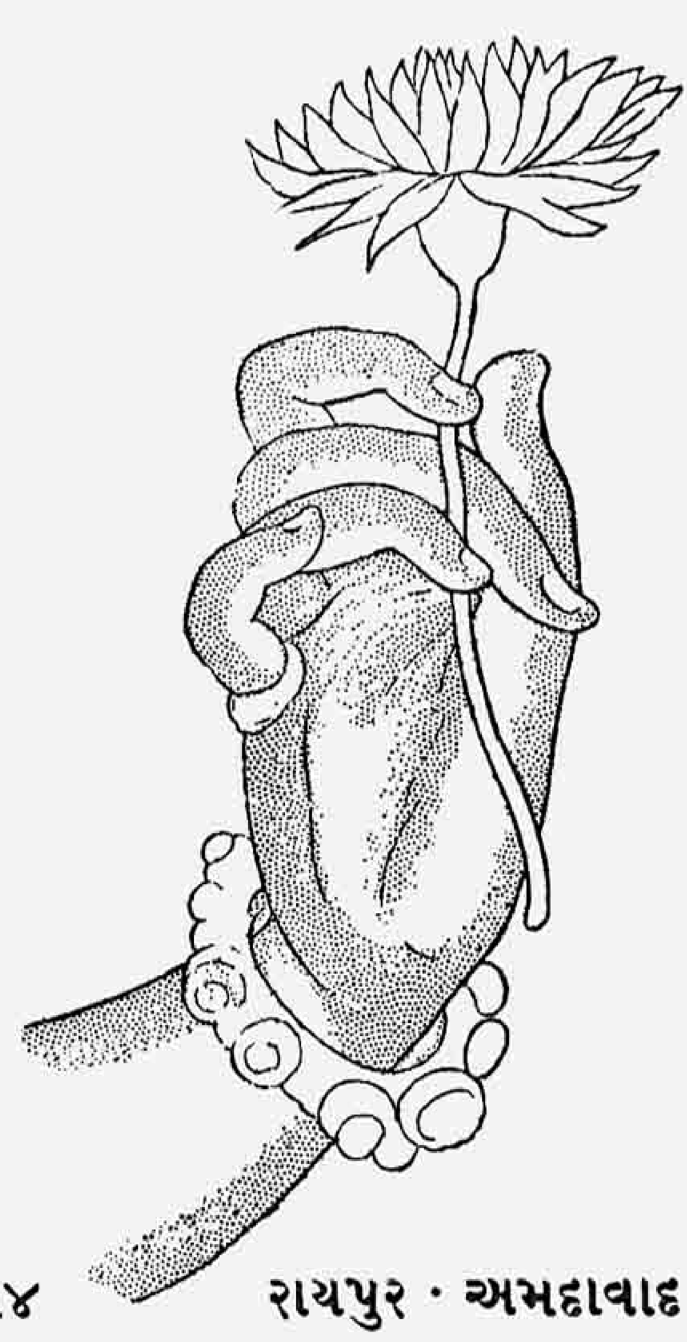
¶ અને ચિત્રોથી તો એ, ભરચક છે. નવ ત્રિરંગી ચિત્રો એનાં પાનાંઓને રંગમય કરી દે છે; આર્ટ પેપર પર છાપેલાં સોળ પાનાં ભરીને અનેક એકરંગી આલેખનો, ફોટોગ્રાફો વગેરેની સમૃદ્ધ સામગ્રી એમાં સભર ભરી છે; અને પાને પાને અજંતાનાં શોભનોનાં રેખાંકનોની કલાત્મક છાંટ, મન પર અજંતાના વાતાવરણના સંસ્કાર ફોરી રહે છે.

¶ ખરેજ, કલાત્મક પ્રકાશનોમાં એ અનન્ય છે.

દોઢ રૂપિયાની કીમતમાં, અજંતા ઉપર, આટલી સમૃદ્ધ સામગ્રીવાળું એક પણ પ્રકાશન આજ લગી બહાર પડ્યું નથી.

કીમત રૂા. ૧-૮-૦;
રજિસ્ટ્રેશન સાથે પોસ્ટેજ ૦-૫-૦.

અજંતાના કલામંડપો

કુમાર કાર્યાલય · ૧૪૫૪ રાયપુર · અમદાવાદ